

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

UPPSATSER

- Docent Sven B. Ek, Landskrona: Fiktioner om 1800-talets kulturomvandling 1
Fictions concerning the cultural transformation in the 19th century 7
Docent Kerstin Eidlitz, Uppsala: Renmjölkningen hos samerna 8
Reindeer milking among the Lapps 13

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Elisabet Stavenow-Hidemark: Villabebyggelse i Sverige 1900—1925. Anmäld av arkitekt Björn Linn, Stockholm 14
Sven B. Ek: Nöden i Lund. Anmäld av professor Sigfrid Svensson, Lund 15
Phebe Fjellström: Swedish-american colonization... Anmäld av museichefen fil. dr Allan T. Nilson, Göteborg 17
Thomas Cramér & Gunnar Prawitz: Studier i renbeteslagstiftning. Anmäld av fil. kand. Gunnel Hedberg, Göteborg 19
Den svenska kyrkoordningen 1571. Anmäld av professor Hilding Pleijel, Lund 20
Allan Arvastsson: Imitation och förnyelse. Anmäld av Hilding Pleijel 21
Hilding Pleijel: Kävsjökaplänan Abr. Alméns almanackor. Anmäld av fil. dr Bengt Cnattingius, Linköping 22

- Chr. Andersens dagbog 1786—1797. Anmäld av professor Gösta Berg, Stockholm 22
Barchaeus Resebeskrifning 1773. Anmäld av Gösta Berg 23
Chr. Waagepetersen: Lysekroner. Anmäld av fil. dr Erik Andrén, Stockholm 25
Sune Jonsson: Minnesbok över den svenske bonden. Anmäld av fil. dr Mátyás Szabó, Stockholm 27
Ethnologia Scand. 1971. Anmäld av Sigfrid Svensson 28
Fataburen 1971. Anmäld av fil. lic. Ulla Lindström, Lund 29
Varbergs museum, årsbok 1971. Anmäld av fil. lic. Barbro Hamenius, Hämnehög 30

KORTA BOKNOTISER

- Kyrkohistorisk årsskrift 1971. — Arvid Holmström: Cimbrishamnia 1759. — Tre socknar. Sävsjö stad 32
Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1971. — Kr. Hald: Personnavne i Danmark 1. 33
Sveriges medeltida personnamn 1 34
Gösta Berg: Skansens ortagård. — Carl-Martin Bergstrand: I Lidköping på Carl XII:s tid 35
Anna-Maja Nylén: Folkdräkter. — Småländska skolminnen 36

Tidskr Sv
Ex 7

RIG · ÅRGÅNG 55 · HÄFTE 1

1972

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Presidenten *Sture Petré*
Sekreterare: Fil. dr *Marshall Lagerquist*
Bitr. sekreterare: Fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Gösta Berg*
Fil. dr *Marshall Lagerquist*
Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör
Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*
Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00
Års- och prenumerationsavgift 15 kr
Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

Boktryckeri AB Thule, Stockholm 1972

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Fiktioner om 1800-talets kulturomvandling

Av Sven B. Ek

Den kongress som anordnades i september månad förra året i den gamla romarstaden Trier hade såsom tema "Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert". Som inbjuden föredragshållare valde jag att försöka göra en snabb syntes av min egen syn på problematiken med en viss polemisk tillspetsning för diskussionsfärdighetens skull. Föreliggande artikel är alltså något av ett vetenskapligt piéce fugitive på allvarsamhetens grund.¹

Problematiken kring den traditionsbundna bondekulturens omvandling under 1800-talet har uppmärksamrats relativt tidigt i Norden, särskilt i Sverige, där Sigfrid Svensson redan 1939 slog fast att förändringarna var genomgripande och ville se den plötsliga omvandlingen såsom ett resultat av de ekonomiska högkonjunkturerna på 1850- och 1870-talen.² "Den gamla bondekulturens upplösning" blev temat för den stimulerande nordiska folklivsforsarkongressen i Åbo 1959. Svenssons tes blev inte helt oemotsagd men flertalet forskare syntes benägna att acceptera den i huvudsak, såsom framgår bl a av Knut Kolsruds briljanta sammanfattning av kongressförhandlingarna.³ I sin skarpsinniga analys understryker Kolsrud dock bl a att inte vilka förändringar som helst kan tagas som

bevis för att en genomgripande omvandling äger rum. Han menar att termen "kulturupplösning" bör förbehållas den typ av kulturförändringar som för till ett systemskifte i samfundsordningen.

Med en förenkling skulle man kunna sammanfatta den härskande meningen om bondekulturens omvandling i Sverige under 1800-talet sålunda:

1. *Avkollektivisering.* Därmed åsyftas att bykollektivismen bryter samman och ersättes med individualism medan de gamla sociala institutionerna såsom arbetslag och umgängesmönstret förintas. Ungefärlig tidpunkt för förändringarna: decennierna kring sekelmitten. Orsaker: enskiftets och laga skiftets genomförande.

2. *Den materiella kulturens omvandling.* Nya hustyper, möbler, kläder, redskap och brukningsmetoder vinner insteg. Utbredningen är snabb och likformig över hela landet. Tidpunkt: 1800-talets senare hälft. Orsaker: förutom avkollektiviseringen framför allt högkonjunkturerna på 1850- och 70-talen samt en medveten strävan inom bondeklassen att överta borgerliga prestigesymboler och livsmönster.

Begrepp som kulturupplösning, kulturomvandling och kulturfixering är emellertid subjektiva och schematiserande värdeomdömen. Konfronterade med det ringa antalet specialundersökningar ger dessa ord genom sin blotta väldighet anledning till miss-tänksamhet och självrannsakan. Kan de vara annat än tänjbara modeuttryck med förutsättningar i bristen på systematiska forskningar?

¹ Trierföredragen väntas föreligga i tryck under hösten i kongressbandet Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert ingående i serien Studien zum Wandel von Gesellschaft und Bildung im 19. Jahrhundert, Der Verlag Vendenhoch & Rutprecht, Göttingen.

² S. Svensson, Gammal bondetradition och ny tid, i Svenska folket genom tiderna 9. Malmö 1939.

³ Budkavlen 1959, tryckt 1961.

De som i sina forskningar har uttalat sig om kulturförändringarna under 1800-talet har mer varit något av forskningens praktiker än teoretiker. Vi ska också observera ett annat faktum: många inom de äldre forskargenerationerna har själva haft en tidsmässigt nära kontakt med de stora yttre förändringar som inträffade inom bondesamhället mot 1800-talets slut. Jag har ett intryck av att flera av de äldre forskare jag själv skattar så högt har haft ett alltför kort tidsperspektiv; också de är trots allt barn av *sin* tid.

Avsaknaden av teoretisk analys eller om man så vill en genomtänkt forskningspolitik har bidragit till att vi idag befinner oss i ett dilemma som i själva verket inte bara hänför sig till begreppen utan också till de historiska realiteterna.

Såsom etnologer smickrar vi oss vid högtidliga tillfällen av att utforska "Människan", ibland heter det "folkkulturen". Men när vi talar om 1800-talets kulturomvandling åsyftar vi i själva verket antingen de många tekniska, kultur- och socialpolitiska nyheterna — som snarare kan registreras såsom en historisk truism än tillerkännas oss som en etnologisk upptäckt — eller också de materiella förändringarna inom den egentliga bondeklassen. Detta är naturligtvis forskningsobjekt som i sig är viktiga för att inte säga fundamentala men de ensamma för oss inte fram till kunskapen om "Människan" vare sig av igår eller idag.

Bonden, dvs bydelägaren, var inte den ende bäraren av den gamla folkkulturen. Bönderna levde efter sitt kulturmönster. Agrara och urbana proletära klasser hade sina och olika s k borgerliga klasser andra. Om dessa mönster vet vi idag föga mer än att de måste ha funnits. Hur de såg ut, överensstämde och skilde sig är oss i stort sett obekant. Försöken att utforska dem här, i var-

je fall i Norden, knappt ens börjat. Till stora delar är de därtill omöjliga att nå fram till. Detta är något av en tragik för den vetenskap som har "Människan" som sitt yttersta forskningsobjekt.

Den pessimistiska bedömningen av våra möjligheter att penetrera *hela* 1800-talets kulturkomplex måste ses mot bakgrunden av vad jag själv anser vara det väsentligaste i kulturkomplexet: inte de yttre kulturelementen utan de ideologier och värderingar som utgör kulturens kärna. Inte de materiella nyheterna i sig utan de psykiska förändringar som betingar dem blir enligt denna syn måttstocken på kulturförändringarnas kvalitativa karaktär. *Tankemönstrets omvandlingsgrad bör vara det som berättigar eller förkastar begrepp såsom kulturfixering och kulturomvandling om dessa begrepp inte ska erhålla en rent kvantitativ och därmed för den historiska förståelsen förvillande innebörd.*

Det är utifrån detta synsätt jag vill försöka interpretera skeendet under 1800-talet och kritiskt granska vissa begrepp och teser.

*

När jag i mina föreläsningsserier vid Lunds universitet har behandlat problematiken kring 1800-talets kulturförändringar har jag funnit att jag, ironiskt nog, måste börja med att förklara att det föreligger ett problem. För de nya generationerna ter det sig alltför självklart att industrialismens nyheter skulle medföra vittgående förändringar. Det är som om man sade sig att nyheter är till för att accepteras och alltid har varit det.

Först måste man alltså klargöra att förändringarna på 1800-talet inte i alla avseenden var självklara. Håller vi oss till

det kulturmönster som kännetecknade bondeklassen — och som är det enda vi känner någorlunda väl — finner vi att det kunde utvecklas på olika sätt genom trycket av den yttre påverkan. Särskilt tydligt framträder detta när det gäller prestigesymbolerna, när dessa inte var rent praktiskt betingade. Möbel-, dräkt- och namnskick kan bli räknas dit. Det må betraktas såsom självklart att man inom bondeklassen småningom skulle övertaga redskap och bruksmetoder som visade sig överlägsna de gamla. Men det var inte lika ändamålsenligt att övergå till nya möbeltyper, dekoreringar, dräktmoden och dopnamn. Förändringarna på dessa områden skedde först efter det att bondeklassen accepterat nya värderingar.

Den bondeklass som studerats i forskningen har ansetts utmärka sig för två viktiga egenskaper ännu in på 1800-talet: *kollektivism* och *konservatism*.

Inte minst genom de materiella fenomenens likformighet kan kollektivismen sägas vara väl dokumenterad. Det var inte en tillfällighet att man inom ett område åt, klädde sig, byggde och bodde på samma vis. Vad konservatismen beträffar är den vetenskapligt långt ifrån lika säkert belagd. Personligen känner jag mig dock ganska övertygad om att tolkningen av det gamla bondesamhället såsom principiellt konservativt är riktig. Denna uppskattning delar jag med dem som jag kritiserar.⁴

Kollektivism och konservatism skulle alltså vara två dominant tankesystem som utformade den äldre bondeklassens mönster. Den samlade bybebyggelsen med sin stränga sociala kontroll skulle vara värderingarnas garantier. Enligt den härskande uppfattningen i Sverige skulle, som jag redan påpekat, denna sociala kontroll ha upphört och lämnat vägen öppen för individualismen i och med att byarna skiftades och i varje fall delar av den samlade bebyggelsen skingrades. *Detta är en av de vetenskapliga fiktionerna. De sociala avstånden ökas inte i paritet med meterantalet. De sociala banden sträcktes metriskt, kontrollen kunde brista på vissa punkter men samhällstillhörigheten och normdelaktigheten tillintetgjordes inte i samma utsträckning som man menat. I flera lokalundersökningar har jag kunnat påvisa bl a hur de lagfunktioner som hade sin yttersta förutsättning i en länge sedan försvunnen ekonomisk samhörighet överlevde skiftet och hela 1800-talet.*⁵ Än idag kan jag studera viktiga reminiscenser av den urgamla bysamhörigheten i den by på småländska höglandet jag har besökt i trettio somrar å rad! *I teorin* gav skiftet möjligheter för individualism men *i praktiken* var det få som tog till vara möjligheterna. Såsom jag visat i en intensivundersökning från Ångermanland i norra Sverige vad angår bostadsskicket kunde en liten förborgerligad grupp väl utskilja sig, men den stora gruppen bibehöll sina traditionella

⁴ Här bör dock understrykas att uppfattningen om bondesamhällets konservatism är en schematisering som uttrycker en gradskillnad och inte en artskillnad i förhållande till de mobila samhällsgrupperna. Uppmärksammas bör i sammanhanget att Kronan, i stort sett med undantag för de agrara reformsträvandena, liksom kyrkan och skolan bearbetade bondeklassen och småfolket med det etablerade samhällets konserverande doktriner. Medan

”borgarskapet” och arbetarklassen mot 1800-talets slut utsattes för liberalismens och — mest omstörtande — socialismens motdoktriner behöll det konservativa etablissemanget i stort sett sitt grepp över bondeklassen.

⁵ S. B. Ek. En bygd i omvandling, i Kyrkhults Jubileumsbok 1965; dens., Stadens födelse, Eslöv 1967; dens., Östra Torn. En etnologisk bystudie. Lund 1970.

värderingar och förkastade och t o m förhånade somligt av det nya såsom oförenligt med gruppens mönster.⁶ Den vetenskapliga övertron på det yttre systemskiftets betydelse för värderingarnas del i detta fall kan tillskrivas bristen på djupundersökningar och sociologiska insikter.

*

Den ekonomiska faktorns betydelse för kulturförändringarna är utan tvivel mycket stor. I Economic booms, innovations and the popular culture⁷ har jag gjort ett försök att analysera den efter svenska förhållanden.

Det förefaller som om man schematiskt skulle kunna urskilja två mönster:

a) Överskott uppkommer under i stort sett normala konjunkturer och förvaltas efter investeringsprincip. Överskottet placeras i föremål — t ex kläder, textilier, möbler och andra inventarier. Dvs att förvaltningen sker efter traditionellt mönster.

b) Stort överskott uppkommer genom plötsliga högkonjunkturer och starkt ökad medelstillgång. I stor utsträckning omvandlas medlen till konsumtionsvaror, prestigesympoler och estetiska företeelser. Många kulturelement som upptages emanerar från andra kulturmönster.

Det är den senare typen av ekonomisk utveckling som anses ligga bakom flera äldre yttre förändringar inom bondekulturen t ex ifråga om dräktskick, smycken och heminredning. Det är, såsom nämnt, den typen som vill förklara den snabba omvandlingen av den yttre bondekulturen på

1800-talets senare hälft. När ett ekonomiskt bakslag sedan följt på högkonjunkturen har den nya utvecklingstrenden avstannat och övergått till en stagnation, som i svensk forskning döpts till "kulturfixering".

Sambandet goda konjunkturer och kulturell utveckling, dåliga konjunkturer och kulturell stagnation är obestridlig på det materiella området. Samtidigt är det en påtaglig förenkling. I verkligheten var det inte bara fråga om en medelstillgång. *Det var en fråga om impulser.* Förutsättningen för en högkonjunktur inom en bygd eller en region var att den hade något att erbjuda det större samhället. Förbindelser etablerades mellan bondeklassen och det domineranta, oftast borgerliga samhället. *De profiter som uppstod lockade till sig bärarna av främmande impulser — t ex urbana hantverkare och handelsmän — som medvetet arbetade för förändringar av den traditionella kulturen.* I hög grad kunde dessa utnyttja bondeklassens känsla av politisk och social underlägsenhet gentemot samhällets borgar- och herremansklasser och styra överskottskonsumtionen mot prestigesympoler. Denna process kan vi särskilt väl iakttaga under 1800-talets senare hälft.

Högkonjunkturer och kontaktintensifiering enbart förklarar dock inte den snabba och vitt utbredda innovationsprocessen inom svensk bondekultur under 1800-talets senare hälft. *Om denna kultur uppbars av en medveten konservatism skulle förändringarna knappast ha kommit så snabbt.* Det historiska förloppet, som jag inte kan gå in på närmre här, visar också på att bondesamhället utsattes för en tydlig påverkan sedan 1700-talets slut. Prästerskap och främst lantmätare tjänstgjorde såsom kontaktmän mellan det rationalistiska samhället och det mer traditionsbundna bondesamhället. En politisk, social och ekonomisk

⁶ S. B. Ek. Nybildning och tradition. Förändringar inom allmogens bostadsskick i norra Ångermanland, i Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1959—60, Härnösand 1959.

⁷ I *Economy and History*, vol 3, Lund 1960.

frigörelse började för bondeklassen mot 1700-talets slut. Lantbruksekonomiska sällskap och begynnande skolundervisning i början av 1800-talet gjorde sitt till att förbereda marken. Enskilda lyckosamma föregångsmän inom jordbruket gav på sitt område garantier för det nya.

Alltför fåtaliga äldre lokalskildringar och inte minst innovationsstudier såsom av Nils-Arvid Bringéus visar på att den plötsliga förändringen under 1800-talets senare hälft hade föregåtts av ett eller flera initialske-den.⁸ Den snabba "omvandlingen" var en påtaglig höjdpunkt i en lång process vid vilken teoretisk och praktisk indoktrinering spelade en viktig roll. *Den plötsliga omvandlingen av den materiella bondekulturen till följd av det senare 1800-talets högkonjunkturer är en annan av forskningens fiktioner.*

Tesen om bondekulturens snabba omvandling blir än mer ihålig om man tar hela kulturen i betraktande i stället för enbart den materiella. Vad vi kan iakttaga är ett nedbrytande av det konservativa motståndet mot rationella idéer på det praktiska området och en *intensifierad* benägenhet att tillägna sig prestigesymboler från "högre" samhällsklasser. — I vissa fall föreligger dock en felaktig interpretering av skeendet när förändringar inom möbel- och byggnadsskick uppfattas såsom ett mönsterbyte i stället för en vidareutveckling av traditionella krav. Ett nytt *sätt* att måla möbler eller en ny byggnadstyp är sålunda mindre signifikanta fenomen än *kravet* på målning och fönstersymmetri!

Vad viktigare är, hur förändrades de grundläggande värderingarna inom bondeklassen, den konservativa samhällssynen och

det kollektivistiska betraktelsesättet? *Hade t ex det snabba och allmänna accepterandet av vissa prestigesymboler verkligen sin förutsättning i individualismens genombrott eller är den snarare att fatta såsom en följd av den kollektivistiska samhörighetens bestånd i en modeskiftande period? Vad skiljer den nya uniformiteten från den gamla?*

*

När vi på allvar griper oss an med frågan om värderingarnas och ideologiernas förändringar på 1800-talet finner vi att svaret inte kan hämtas från den tiden. Väl kan vi öka våra ansträngningar att se tankemönstret bland bönder, andra grupper och samhällsliga institutioner. Men vi kan aldrig hoppas på att kunna följa ett eventuellt innovationsförlopp som om det vore ett jordbruksredskap. *Den registrerande metod vi använt måste ersättas med en analytisk.*

I en nyligen publicerad undersökning har jag bl a sökt belägga väsentliga värderingar bland en arbetarbefolkning omkring 1890—1921.⁹ Politiskt var den socialdemokratisk och utsatt för indoktrinering om ekonomisk överklass, kyrka och monarki. Men människorna, som till stor del utgjordes av landsbygdens proletärer, förde med

⁹ Nöden i Lund, Skrifter från Folkliksarkivet i Lund 11, Landskrona 1971. Jämför även följande arbeten av förf.: Inför ett nytt startförsök, i Folk-Liv 1964—65; Stadsundersökningar i Lund, i Rig 1966; Zur volkskundlichen Erforschung der industriellen Periode in Schweden, i Probleme und Methoden volkskundlicher Gegenwartforschung, hrsg. von W. Jacobeit und P. Nedo, Berlin 1969; Urban Ethnology and Research on the Present, i The Possibilities of Charting Modern Life (Wenner-Gren Symposium-vol. 13), Oxford and New York 1969.

⁸ T ex N.-A. Bringéus, Tradition och förändring i 1800-talets skånska lanthushållning, i Kristianstads läns hushållningssällskap 1814—1964, Kristianstad 1964.

sig det lantliga småfolkets konservativa underdånighetsattityd. Många av dem snarare beundrade än hatade de rika, de stannade i statskyrkan och fäste stor vikt vid sina barns konfirmation, de hängde kungaporträtt på sina väggar. Dessa människor var arvtagare till det gamla bondesamhället. *Att detta tankemönster skulle ha omvandlats med 1800-talets yttre förändringar är ännu en av forskningens fiktioner.*

Historiska snitt av det slag jag gjort i Lund är emellertid lika otillräckliga som den historiskt registrerande forskningen. Också i det fallet har belysningen spotlightkaraktär. *Den forskning som systematiskt vill söka studera värderingarnas och tanke-systemets förändringsprocess — och därmed kulturens — har bara en utgångspunkt: vår egen tid.* Detta är som jag ser det den enda tänkbara möjligheten för den som inte vill sätta likhetstecken mellan kultur och materiell kultur.

En systematisk registrering av vår egen kulturs komponenter skulle hjälpa oss att utse det väsentliga i stället för att låta forskningen i så stor utsträckning styras av tillfälligheternas och modenas intresseinriktning och personliga faiblesses. Vi skulle också, ställda inför kulturelementens mångfald, inse att begrepp som "kulturupplösning" för 1800-talets del och "kulturfixering" för de flesta europeiska förhållanden bara är välsmakande fraser, som har sin förutsättning i en alltför sangvinisk parspro-toto-interpretering av verkligheten. Vi skulle — för att återgå till svenska förhållanden — finna att ekonomisk framgång om än avundad fortfarande är idealbildande, att statskyrkan fortfarande åtnjuter en vidskeplig respekt i månfärdernas tid och

att den odemokratiska monarkin fortfarande har den demokratiska majoriteten på sin sida.

Vad jag nu har sagt kan tyckas såsom en krigsförklaring mot den historiskt inriktade forskningen och ett underkännande av äldre generationers insatser. Men detta är långt ifrån min mening. Inte bara har den historiserande forskningen sitt egenvärde. Det är därtill i det förflutna vi måste söka förklaringen till dagens fakta, eftersom en utveckling aldrig kan vara enbart horisontell. *Den förändring — materiell eller inmateriell — finns inte som inte först måste konfronteras med gårdagens värderingar.*

Vad jag pläderar för är en forskning som är mer inriktad på människan själv än de redskap som är en del av henne, som sätter komplexet före elementet och som får sin stringens genom insikten om sin egen tid, som med andra ord ser 1800-talets enbart förstärkta klasspolarisering mot det senare 1900-talets ungdomsuppror och emanciperingsring.

Det schematiska forskningsprogram jag skulle vilja förorda såsom ett komplement till det rent historiska med anknytning till museala eller på annat vis informerande uppgifter omfattar 5 huvudfrågor:

1. Vad har vi idag?
2. Vad har blivit bestående?
3. Varför har detta blivit bestående?
4. Vad har försvunnit?
5. Varför har detta försvunnit?

Jag tror att ett sådant program både kan öppna vägen till en nödvändig etnologisk förnyelse, behålla kontinuiteten inom vår forskning och belysa de verkliga förändringar och stagnationer som kännetecknar 1800-talet.

Summary

Fictions concerning the cultural transformation in the 19th century

The article is based on a lecture delivered at the congress organized by the "Deutsche Gesellschaft für Volkskunde" at Trier in September 1971. The theme of the congress was "cultural transformation in the 19th century".

The problems centring on the change in the tradition-bound peasant culture in the 19th century were noted by Swedish scholars early on. According to a general opinion which is still current, the change in peasant culture was marked, inter alia, by the old village collectivism being replaced by individualism while the old social institutions were simultaneously wiped out. The re-distribution of agricultural holdings and removal of farms from the village centres were assumed to have caused this in the mid-19th century. In the latter half of the 19th century there was a simultaneous sweeping change in the material peasant culture mainly as a consequence of times of economic prosperity. Conscious imitation of the bourgeois cultural pattern also had its effect.

The changes in the rural community have given rise to such generalizing value judgements as "cultural transformation" and "cultural dissolution". From his own studies the author objects to this interpretation of the process in the 19th century, which underlies these classifications. Conclusions are based on far too scanty material, in the author's opinion. Our knowledge is adequate only as far as the material conditions of the peasant class proper are concerned, while research into the culture of the middle classes and of the agrarian and urban classes has scarcely even begun. But, above all, the author objects to the fact that the postulations made are founded on changes in the material culture. Instead, *the degree of transformation in patterns of thought* ought to be what justifies or repudiates concepts such as "cultural transformation".

The old peasant community was characterized by collectivism and conservatism. The idea that collectivism and social control were replaced by individualism in the mid-19th century is considered by the author to be a scholarly fiction and he refers to his own investigations (see note 5). The social ties were stretched metrically, control was

weakened on some points but the feeling of belonging to a society and the sharing of common norms remained to a great extent.

The author also discusses the effect of economic factors on the extensive changes in the material culture during the 19th century. He points out that receptivity to innovations had already been prepared for during the last decenniums of the 18th century; that political, social and economic factors were at work and that several initial phases can be adduced. The thesis of rapid change in the peasant culture as a direct consequence of times of economic prosperity in the late 19th century is also believed by the author to be a scholarly fiction. Conservative resistance had been undermined for a long time.

It is an indisputable fact that there was an unusually large number of material innovations in the 19th century. But the author regards the idea that the conservative pattern of thought altered at the same time as the external changes of the 19th century took place as another of these scholarly fictions. He points to the results of a newly published investigation of a working-class urban district for 1890—1920 which he made in Lund (see note 9). The workers prove to have retained the subservient attitudes of the rural lower classes. In fact, the author states, we can still find this documented on important points — basically a legacy from the "lost" conservative peasant society.

The central issues in the concept of culture to the author are the valuations and modes of thought. If one wishes to study these changes one cannot work as if it were a matter of establishing an innovation process for agricultural implements. The starting-point must be our own time. A systematic registration of its culture and a retrospective analysis of the process are the author's research model.

The author outlines a schematic research programme with five key questions (which also assumes that historical research continues):

1. What have we got today?
2. What has remained permanent?
3. Why has this remained permanent?
4. What has disappeared?
5. Why has this disappeared?

Renmjölkningen hos samerna

Av Kerstin Eidlitz

Det är en gammal uppfattning att samerna skulle ha lärt sig mjölka renarna av sina skandinaviska grannar. Mjolkningen hos samerna skulle alltså vara ett kulturlån från de bofasta svenskarna eller norrmännen som mjölkade nötkreaturen. Flera forskare, speciellt lingvister, och av dem främst J. Qvigstad i sitt arbete *Nordische Lehnwörter im Lappischen* (1893)¹, har slutit sig till detta därav att många eller kanske de flesta ord som är förknippade med samernas mjölkhushållning är av skandinaviskt ursprung. Men inte bara orden utan också den teknik och folktro som är förbunden med mjölkningen tycks vara lånad från skandinaverna. Gudmund Hatt ansåg i sitt klassiska verk *Rensdyrnomadismens elementer* (1918), att det fanns "gode Grunde til at antage, at hele det lappiske Mælkeri skyldes Kulturindflydelse fra deres skandinaviske Naboer". Han hänvisar just till Qvigstads ovannämnda arbete. Den enda typ av renmjölkning som Hatt anser vara "ursprungligen samisk" är den där vaktarna och barnen diar renkon. Tuderus har på 1600-talet berättat om att samerna gjorde på detta sätt och samma företeelse finns också omtalad från andra delar av Eurasien, t. ex. från tjuktjerna.²

¹ Men G. von Düben var redan tidigare inne på samma tankar, liksom också J. A. Friis, som skriver i *En sommar i Finnmarken, Ryska Lappland och Nordkarelen* (1872) s. 14: "Att tämja renar och mjölka dem eller, på det hela taget, lefva af tama renhjordar som nomader, hafva lapparne sannolikt först lärt af de skandinaviska stammarna då de måste dela jagtmark med dessa och vildbrådet började aftaga".

² W. Bogoras, *The Chukchee. The Jesup North Pacific Expedition VII* (1904) s. 84.

Men också betydligt yngre forskare har gjort gällande att samerna lärt sig mjölkningen av skandinaverna. Det gäller t. ex. Helmer Tegengren (1952) och Israel Ruong (1969)³. De ryska forskarna Vasilevič och Levin (1951) anser att den samiska renskötseln är förknippad med den samojediska, men de håller det dock för troligt att samernas mjölkning är ett kulturlån från grannarna (norrmännen)⁴. Jettmar (1952) anser att forskningen kring samernas renmjölkning är så noggrannt genomförd, att man knappast kan tvivla på denna vedertagna uppfattning⁵. Ruong skriver 1969: "Det torde vara motsägelselöst att samerna lärt mjölkningen av nordborna"⁶. Och Tegengren 1952: "Varje tvekan om att lapparna i västra Fennoskandia från nordborna i mjölkhushållningen mottagit ett lån, som bidragit till det i föreliggande undersökning påvisade stamsärskiljandet, borde sålunda kunna uppgivas"⁷.

Tegengren skiljer kulturellt mellan västsamerna, de norska och svenska samerna, och östsamerna, de finska och ryska. Utmärkande för västsamerna skulle bl. a. vara deras renmjölkning, som Tegengren anser inte förekom i det östliga området. Det finns visserligen belägg för att också östamer skulle ha mjölkat renarna, men Tegen-

³ H. Tegengren, *En utdöd lappkultur i Kemi Lappmark* (1952); I. Ruong, *Samerna* (1969).

⁴ Г. М. Василевич & М. Г. Левин, *Типи оленеводства и их происхождение. Sovjetskaja Etnografija* 1951:1 s. 82.

⁵ K. Jettmar, *Zu den Anfängen der Rentierzucht. Anthropos* 47, 1952.

⁶ Ruong i not 3 a. a. s. 81.

⁷ Tegengren i not 3 a. a. s. 199.

gren anser att de uppgifter härom han funnit är osäkra. Han känner till tre källor som nämner att kemilapparna skulle ha mjölkat, men han anser att det är troligt att dessa uppgifter hänför sig till lappar i allmänhet och att de är tagna ur mer allmänna verk om lapparna.⁸

Det finns dock ytterligare källor som uppger att östsamer skulle ha mjölkat renarna, källor som rör kolalappar och skolter. Slavins som 1847 beskriver samojederna i Mezendistriktet som han besökt hävdar att dessa inte mjölkar renarna i motsats till kolalapparna, som mjölkar och också gör ost av mjölken.⁹ Hatt känner till Slavins bok och citerar den också men endast som bevis på att samojederna inte mjölkar.¹⁰ Även Hatt anser såsom ovan nämnts att samernas mjölkning är ett lån från skandinaverna. Charuzin nämner i sitt verk om de ryska lapparna 1890 att dessa äter ost gjord av renmjölk. Kl. 6 på morgonen skulle de ha börjat sin dag med att äta fisk och renost och att till det dricka te eller mjölk.¹¹

Ivanov-Djatlov som var läkare besökte Kolahalvön 1927. Den mjölk som då användes var ko- och getmjölk. Han hävdar att den renmjölkshushållning som fanns tidigare hade försvunnit. Den enda typ av renmjölkning som fortfarande praktiserades var den tillfälliga mjölkningen, då renvak-

tarna sög ut mjölken med munnen, spottade ut den i ett kärl och kokade den innan de använde den.¹² Dessa uppgifter från Kolahalvön diskuteras dock inte av Tegengren utan han hänvisar endast till en uppgift av Gustaf Hallström. Tegengren skriver: "Föreliggande undersökning har velat giva konturerna av den östliga huvudformen som den gestaltade sig bland Kemi lappmarks skogslappar tills denna etniska grupp utplånades. Denna östliga kulturform uppbars även av lapparna på Kolahalvön och i Östkarelen. Hallström säger om kolalapparnas matordning: 'Mjölkning känna de ej alls och ha ej ens aning om att renmjölk är lämplig till människoföda, endast förvåna sig över tanken därpå.'¹³

Eftersom det väl knappast finns någon orsak att betvivla den tillfälliga mjölkningen bland kolalapparna som Ivanov-Djatlov beskriver och eftersom även denna var obekant för Hallström, så är det väl rimligt att inte sätta alltför stor tilltro till den senares negativa uppgift.

Också från lapparna vid Inari finns uppgifter om att de tidigare mjölkat renarna. En meddelare berättade sommaren 1971 att hennes far, som bodde i Sevettjärvi även innan skolterna flyttade dit, omtalat att man i hans ungdom, när man fortfarande levde i kåtor, mjölkade renarna.¹⁴ Även skolterna som flyttat till Sevettjärvi från Petsamo har mjölkat renarna. Nickul ger i sin bok 1948 bilder från renmjölkning bland dem samt skriver: "The reindeer are milked only 4—5 weeks in September—October. The families that live

⁸ Tegengren i not 3 a. a. s. 171 f. Jfr L. Vajda, Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen (1968) s. 404: "Nur bei den skandinavischen Lappen; bei den Lappen von Finnland und Russland ist das Melken der Renkühe nicht üblich".

⁹ В. Иславин, Самоеды в домашнем и общественном Быту (1847) s. 44.

¹⁰ G. Hatt, Notes on the Reindeer nomadism. Memoirs of the American Anthropological Association VI (1919) s. 85.

¹¹ Н. Харузин, Русские лопари (1890) s. 91.

¹² Ф. Г. Иванов — Дятлов, наблюдения врача на кольском полуострове (1928) s. 52.

¹³ Tegengren i not 3 a. a. s. 199. Jfr G. Hallström, Kolalapparnas hotade existens. Ymer 1911.

¹⁴ Muntlig uppgift.

¹⁵ K. Nickul, The Skolt lapp community Suenjelsid during the year 1938. Acta Lapponica V (1948) s. 67.

farthest in the west make reindeer cheese . . .”¹⁵ Likaså antyder Pelto att man använt renmjölk. Före andra världskriget använde skolterna renmjölk till småbarn.¹⁶

Det kan väl därför inte anses vara säkert att ötsamerna saknade renmjölkning på 1800-talet. Förmodligen var det en annan typ av renmjölkning än den intensiva renmjölkningen som var utmärkande för de västliga samerna.

Itkonen var inte heller övertygad om att ötsamerna skulle ha saknat renmjölkning. Enligt Tegengren anser Itkonen i sitt arbete från 1921 att mjölkningen inte förekommit under de tidigare stadierna av renskötsel. Renmjölkningen skulle vara okänd bland lapparna på Kolahalvön, dock inte bland skolterna i trakten av den tidigare gränsen mellan Finland och Norge. I äldre tider synes renmjölkningen också ha varit okänd bland dem. Itkonen anser att mjölkningen bland lapparna börjat på skandinaviskt område och bedrivits i överensstämmelse med förebilder från längre hunna grannfolks nötboskapsskötsel. Itkonen förmodar också att renmjölkningen varit okänd i Kemi lappmark ännu under 1700-talet. I Suomen lappalaiset (1948) är han dock inte längre lika övertygad därom. Han medger att mjölkning inte kan ha förekommit under sommaren då renarna gick i vildan, men ställer dock frågan om inte mjölkningen kunde ha börjat om senhösten sedan renarna infångats.¹⁷

¹⁶ P. J. Pelto, Individualism in Skolt Lapp society. *Kansatieteellinen Arkisto* 16 (1962) s. 93 f.

¹⁷ Tegengren i not 3 a. a. s. 173 f. Tegengren har hämtat uppgifterna ur T. I. Itkonen, *Lappalaisten ruokatalous, Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia* LI (1921) s. 44 f. och 128 f. samt ur Suomen lappalaiset vuoteen (1945—48) II, s. 118. Jag har själv icke haft tillfälle att ta del av dessa Itkonens arbeten.

Kemilapparna samlade, enligt Tegengren under 1700-talet in renarna i november eller ännu senare. Att kemilapparna drev samman sina renar så sent på året talar enligt Tegengren mot att de mjölkades: ”Kan nödtillståndet bland kemilapparna verkligen ha varit så stort att man ur några få vajor skulle ha pressat de droppar mjölk, som dessa djur ännu den tiden på året kan tänkas ha burit på!”¹⁸

Det är dock inget som talar för att alla östlappar samlade in sina renar så sent på året. Kolalapparna, ”de ryska lapparna”, lät enligt Charuzin renarna gå i vildan om somrarna, men samlade ihop dem i slutet av augusti eller i början av oktober.¹⁹ Skolterna i Suenjel lät sina renar gå i vildan om somrarna, men samlade in dem om hösten och mjölkade dem på 1930-talet i september—oktober: ”After calving in May the reindeer were set free and were not collected again until autumn.”²⁰

Enligt vedertagen åsikt skulle renmjölkningen också ha varit okänd för de samojediska folken. Vasilevič och Levin framhåller att nenernas renskötsel kännetecknas av att de inte mjölkar renarna.²¹ Vajda hävdar att mjölkningen saknas hos nener och nganasaner, men att selkuperna mjölkar renarna i undantagsfall.²² Hatt anser att litteraturen inte ger några som helst belägg för att samojederna skulle mjölka renarna. Han hänvisar till Pallas som på 1700-talet hävdar att samojederna i provinsen Obdor inte mjölkade och till Islavin som 1847 uppger samma sak om nenerna i Mezenområdet.²³

¹⁸ Tegengren i not 3 a. a. s. 174.

¹⁹ Charuzin i not 11 a. a. s. 106.

²⁰ Nickul i not 15 a. a. s. 61.

²¹ Vasilevič & Levin i not 4 a. a. s. 75.

²² Vajda i not 8 a. a. s. 404.

²³ Hatt i not 10 a. a. s. 85.

Såväl Tegengren som Hatt använder ett uttalande av Donner som bevis för att samojederna inte mjölkar. Donner skriver om selkuperna (ostjak-samojederna), ett samojediskt folk vid Taz: "samojederna, vilka ej tyckas sätta så högt värde på mjölken, låta sina renar fritt beta i närheten av den flod, där de själva idka sitt sommarfiske."²⁴ Hos Tegengren läses: "Sommartid låta samojederna sina renar, vilka heller aldrig mjölkats, fritt beta i närheten av den flod, där de denna tid på året själva idka fiske." Hans hänvisning här är just till ovan citerade uttalande av Donner.²⁵ Hatt skriver: "By perusing the literature on these reindeer nomads, we find that some observers do not mention the question of milking at all, while others assert that milking is not practised. The Finnish ethnographer Kai Donner, who has studied the nomadic Ostyak-Samoyed at the river Tas, mentions the fact that the Samoyed do not seem to value the milk highly, as they let their reindeer wander about grazing in the neighbourhood of the river in the summer while they are fishing."²⁶

Men måste Donner verkligen med sitt uttalande ha sagt att selkuperna *inte alls* mjölkar. Hans ord skulle lika väl kunna tolkas så, att de mjölkar något, men att de inte sätter så stort värde på mjölken.

Man kan jämföra detta uttalande av Donner med vad Ørjan Olsen skriver om sojoterna: "I modsætning til lapperne pleier sojoterne ikke at gjæte sine ren; men lader dem altid gaa omkring paa egen haand. De ser meget sjelden efter dem. Ulvene tager derfor mange. Men selv om der er en masse ulv paa stedet, gjør man lidet for at

komme renen tilhjælp. Den maa som oftest klare sig selv."²⁷ Som tur är för vår kunskap i denna sak så stannade inte Ørjan Olsen vid detta, utan han beskriver ytterligare sojoternas liv och talar på nästa sida i sin bok om, att när renarna skall mjölkas så drivs de oftast in i inhägnader. De mjölkades två gånger om dagen och var alltså inte så utan tillsyn som man kan tro av hans första påpekande.²⁸

Hatt hade också fått muntliga uppgifter av Donner att samojederna mjölkat: "Sand-synligvis gaelder dette kun de østligste og sydligste Samoieder", skriver han.²⁹

Det är därför förmodligen fel att hävda att de samojediska folken aldrig mjölkade renarna.

Dessa enstaka belägg på att östsamerna och kanske också en del samojediska grupper mjölkade sina renar, gör det inte mindre troligt att västsamerna lärt sig den intensiva mjölkningen av icke-samiska grannar. Beläggen ger dock ett ytterligare stöd för att knyta samman den lapska och samojediska renskötseln med den altaj-sajanska.

Det har rått två skilda åsikter om den lapska renskötselns ursprung: 1. Den lapska renskötseln har haft en helt fristående uppkomst och utveckling. 2. Den lapska renskötseln är intimt förknippad med den samojediska, även om den tagit starka intryck i senare tid av den skandinaviska boskapsskötseln.

K. B. Wiklund menade att samernas renskötsel haft en självständig uppkomst och utveckling.³⁰ Likaså Maksimov, som ansåg att samerna först på 800-talet lärde sig ren-

²⁷ Ø. Olsen, Et primitivt folk. (1915) s. 62.

²⁸ A. a. s. 63.

²⁹ G. Hatt, Rensdyrsnomadismens elementer (1918) s. 247.

³⁰ K. B. Wiklund, Om renskötselns uppkomst. Ymer 1918.

²⁴ K. Donner, Bland Samoieder i Sibirien. (1915) s. 168.

²⁵ Tegengren i not 3 a. a. s. 180.

²⁶ Hatt i not 10 a. a. s. 85.

skötsel, påverkade av skandinaverna. Ett av hans argument för att den lapska renskötseln skulle vara självständig i förhållande till den samojediska, var att ackjan endast fanns hos lapparna och inte hos samojederna.³¹

Denna föreställning att ackjan skulle vara speciell för samerna har levt kvar. Ruong skriver 1969 att den lapska ackjan "synes . . . vara speciell för det samiska området. Urgröpta trädstammar som lastdon har dock iakttagits även hos östliga renskötarfolk".

Redan Laufer påpekar emellertid att ackjan funnits hos samojederna tidigare,³² och Levin har visat att det förekommit handsläddar i västsibirien av ackjetyp.³³ Vasilevič och Levin hävdar att av 1600-talskällor framgår att i västra Sibirien användes ackjelliknande släde som hund- men också som rensläde.³⁴

Hatt anser inte, att den lapska ackjan, även om den inte finns hos samojederna, skulle vara ett argument mot att lapparna fått renskötseln från samojederna: "I do not agree with some authors who find in the peculiarity of the Lappish sledge a proof against the assumption that reindeer breeding came to the Lapp through the Samoied; when the Lapp adopted reindeer driving, they would naturally take over the reindeer harness, but there was no reason for doing away with their old and in a wooded country very practical type of sledge."³⁵

³¹ Redogjort för Vasilevič & Levin i not 4 a. a. s. 77.

³² B. Laufer, *The Reindeer and its domestication*. *Memoirs of the American Anthropological Association*. IV (1917). Jfr G. Berg, *Sledges and wheeled vehicles* (1935) s. 24 ff.

³³ М. Г. Левин, *О происхождении и типах упряжного собаководства*. *Sovjetskaja Etnografija* 1946: 4.

³⁴ Vasilevič & Levin i not 4 a. a. s. 80 f.

³⁵ Hatt i not 10 a. a. s. 119.

Laufer³⁶ och Hatt vill knyta samman den lapska renskötseln med den samojediska. Hatt skriver, när han läst Wiklunds uppsats, där denne lägger fram sin teori om självständigt ursprung för lapparnas renskötsel, att han tror "that we shall find a fundamental layer, common to all reindeer breeding, and that a thorough study of the numerous forms and elements shall make it clear, some day, how a primitive type of reindeer domestication was changed through external cultural influences and local development."³⁷

Drygt 30 år senare analyserade Vasilevič och Levin renskötseln och dess olika element och fick fram 5 olika renskötseltyper: lapsk, samojedisk, sajansk, tungusisk och tjuktjisk-korjakisk renskötsel. De anser att renskötseln uppkom i två centra oberoende av varandra, i altaj-sajanområdet under påverkan av turkisk hästskötsel och i bajkalområdet under påverkan av mongolsk hästskötsel.

Att altaj-sajanområdet haft stor betydelse för renskötselns tidigaste utveckling är en gammal tanke. Hatt, Bogoras,³⁸ Laufer och Flor³⁹ förlade "urhemmet" för renskötseln där. Vasilevič och Levin anser att den sajanska och den samojediska renskötseln historiskt hör samman. Redan Castrén hävdade detta och teorin har senare styrkts av ryska etnografer och lingvister.⁴⁰ De samojediska folken bodde tidigare i anslutning till de renskötande folken i altaj-sajanområdet.

Vasilevič och Levin anser också att den

³⁶ Laufer i not 32 a. a. s. 101.

³⁷ Hatt i not 10 a. a. s. 132.

³⁸ Redogjort för i Vasilevič & Levin i not 4 a. a. s. 77.

³⁹ F. Flor, *Haustiere und Hirtenkulturen*. *Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik* 1930.

⁴⁰ Vasilevič & Levin i not 4 a. a. s. 78.

lapska renskötelsen är förknippad med den samojediska. Det stöds bl. a. av att ackjan tidigare också funnits hos samojederna, och att såväl lapparna som samojederna använder hunden som renhund. Till hjälp vid renvaktningen använde samerna hundar liksom också nener, ener och nganasaner. Chanter och manser har lärt sig att använda hunden som renhund av nenerna. Likaså har dolganerna lärt sig detta av samojediska grupper. Enligt Vasilevič och

Levin använder sig inga andra renskötare av hunden som renhund.⁴¹

Mjölknigen anser dessa forskare dock att lapparna fått från sina boskapsskötande grannar. Men någon typ av mjölkning har förmodligen funnits också hos östlapparna och kanske även hos en del samojediska grupper. Vore så fallet, är det ytterligare ett argument för att den lapska-samojediska renskötelsen hör samman med den sajan-altajska. I altaj-sajanområdet bor nämligen tuviner (sojoter) och tofalarer vilka hör till det fåtal renskötare som mjölkar renarna.

⁴¹ A. a. s. 78.

Summary

Reindeer milking among the Lapps

According to established opinion the western Lapps are said to have acquired the habit of reindeer milking from their cattlebreeding neighbours. The author gives an account of some statements, derived from old Russian sources, indicating the fact that the eastern Lapps too have milked their reindeers and also have made cheese. There are also statements indicating reindeer milking among some Samoyed groups. Milking is not exclusively connected with the western Lapps, and even if they have learned intensive milk economy from the

Scandinavians there is every reason to believe that reindeer milking has been common among all Lapps, as well as among some Samoyed groups. Vasilevič and Levin have shown the historical connection between Samoyed and Sayan reindeer breeding as well as between Lappish and Samoyed. As reindeer milking is characteristic of some groups of the Sayan-Altai area, it seems reasonable to regard reindeer milking as another cultural factor, uniting Lappish-Samoyed and Altai-Sayan reindeer breeding.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

ELISABET STAVENOW-HIDEMARK: *Villa-bebyggelse i Sverige 1900—1925*. Inflytande från utlandet, idéer, förverkligande. Deutsches Ref. (Diss. Uppsala). Nordiska muséets handlingar 76. Stockholm 1971. 391 s., ill.

I den europeiska arkitekturhistorien framträder under 1700-talets senare del den borgerliga villan som en byggnadstyp av central betydelse. Den är inte i och för sig dominerande, men den står i ett närmare samband med den arkitekturteoretiska utvecklingen än kanske någon annan byggnadskategori. Socialt ledande grupper i samhället skaffade sig bostäder i villaform och engagerade ledande arkitekter i uppgifterna. På så sätt blev villabygget experimentfält och stilbildare. Denna roll behöll det i närmare tvåhundra år. Ännu för något tiotal år sedan kom det ut en påkostad bok om nya svenska villor, motiverad med denna villaarkitekturs speciella roll. I dag är denna roll i stort sett utspelad, åtminstone vad det officiella erkännandet beträffar. Utseendet hos de talrika områden med "friliggande enfamiljshus", som alltjämt produceras, antyder dock att kombinationen av växande materialtillgångar, spekulativa intressen och brist på förstklassig rådgivning inte varit till fördel.

Måhända att en höjdpunkt i villabygget historia nåddes under åren omkring och strax efter 1900. Då hade tillståndet i det industrialiserade samhällets städer fött de första reaktionerna i mer genomförd form. Egnahems- och villasambhällen hade börjat uppstå med hjälp av nya kommunikationsmedel, i första hand spårbundna. Den första vågen av miljödebatt hade också brutit in. Den hade två aspekter: dels en hygienisk, som betonade vikten av "sol, luft och ljus", och dels en estetisk, som var så stark att den välordnade miljöns betydelse blev ett centralt tema i den allmänna kulturdebatten. Konstnärer och arkitekter spelade nyckelroller. En allt mer emanciperad, intellektuellt inriktad medelklass blev deras uppdragsgivare.

Denna fascinerande period bildar ramen kring Elisabet Stavenow-Hidemarks avhandling *Villa-bebyggelse i Sverige 1900—1925*. Det är en produkt av studier, som påbörjades under Gregor

Paulssons tid i Uppsala; men bakom boken finns också författarens egen mångåriga verksamhet vid Nordiska museet samt äktenskapet med en kulturhistoriskt lika intresserad arkitekt, som har bidragit med viktiga delar av det stora bildmaterialet och därtill torde ha hjälpt till att förmedla intryck från läromästaren Erik Lundberg och hans sätt att uppfatta och beskriva byggnader. Elisabet Hidemark har dock själv sedan länge i recensioner m m visat stor sympati för Lundbergs personliga förening av kunnighet och intuitiv inlevelse. Här har hon på ett liknande sätt utgått från egna studier i byggnaderna själva och i hög grad lyckats översätta intrycken i ord. Boken är fylld av klarsynta och friska observationer.

Vad dispositionen beträffar är materialet uppdelat i tre huvudavsnitt: I Villan, II Villan i villastaden och III Två villasambhällen (Storängens och Gamla Enskede). Denna uppdelning fungerar bra, utom beträffande radhusen, som kommit litet på mellanhand och inte riktigt ordnats in i schemat. Från utgångspunkten att medelklassvillan verkat som mönsterbildare kan avhandlingens sociala avgränsning betraktas som motiverad. Den geografiska begränsningen till stockholmsregionen kan stödjas bl a med detta områdes stora vikt för den nationella arkitekturpolitiken; däremot skulle kanske en jämförelse med Skåne ha visat att det där fanns ett större direkt danskt och tyskt inflytande.

Stilistiskt sett ter sig den utveckling boken tecknar ungefär så att tiden 1890—1905 är en försöksperiod, då impulser från många håll blandas och de individuella variationerna är stora. Därefter blir enhetligheten större. Framför allt verkar en fördjupad kunskap om den svenska byggnadstraditionen i denna riktning. Efter 1910 blir man också mer och mer inriktad på att samordna bebyggelse i större grupper. Denna bild måste i princip betraktas som korrekt.

Avhandlingen skulle kanske ha vunnit i reliefverkan på att kompletteras med en del uppgifter om sociala förhållanden, inkomstskillnader o s v. Även det material som författaren redovisar kunde i detta avseende ha pressats något hårdare. Sättet att ordna kommunikationsfrågan för nyanlagda villa- och egnahemssambhällen kan t. ex.

säga åtskilligt om deras sociala karaktär. För Djursholm beslöts sålunda trafikförsörjning med elektrisk järnväg innan några färdiga tekniska lösningar fanns och innan överhuvudtaget elkraft stod att köpa i marknaden; den ungefär samtida Hässelby villastad däremot betjänades med personvagnar inkopplade i sop- och latrintågen till Lövsta!

Den stora mängden detaljuppgifter är i stort sett väl kontrollerad. Sakfelen är i allmänhet inte av större betydelse. Mest framträdande är en felattribuering av målaren Gottfrid Kallstenius' villa i Storängen, som hänförs till arkitekten Gustaf E. Pettersson (1887—1925) men i själva verket är ritad av sedermera byggnadsrådet Gustaf Petterson (1855—1933), vilket redan årtal 1906 antyder. Det är dock inte första gången dessa två arkitekter pressats ihop till en i litteraturen. Samma fel finns också i Stockholm stads inventering "Malmarna".

En slutsats som kan dras ur avhandlingen är hur starkt de unga högskole- och akademiutbildade arkitekterna dominerade idealbildningen, trots att även en del andra namn finns med. Elisabet Hidemark har här inte utgått från någon förutfattad mening utan låtit materialet självt visa förhållandena. Därmed vinner också hennes resultat i tyngd.

Några sensationella inslag finns i och för sig knappast i avhandlingen, vare sig i metod eller slutsatser. Så mycket mer präglas den av kunighet och gedigenhet. Därtill visar den en egenkap, som inte är så vanlig som man skulle önska, nämligen förmågan att hantera ett stort informationsmaterial så att det når fram och väcker intresse. Text och bilder kompletterar varandra på ett ovanligt fint sätt till en fyllig och konkret bild av en epok. Denna bild ges på ett sådant sätt att den bör kunna tas emot med behållning inte bara av arkitekturhistoriska specialister. Den kommer också säkert att kunna intressera andra människor som någon gång gripits av det rika idéhistoriska och allmänt kulturhistoriska mönstret i den epok, som i så många styc-ken format våra egna grundläggande intryck.

Björn Linn

SVEN B EK: *Nöden i Lund*. En etnologisk stadsstudie. Engl. summary. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 11. Distr.: C W K Gleerup, Lund 1971. 240 s., ill. Pris ca kr 45:—.

Vårterminen 1922 hyrde rec. ett studentrum på Prennegatan i Lund. Det var enkelt och billigt men att det låg i en stadsdel med dåligt anseende hade jag varken kännedom om eller fick erfarenhet av. Fattigdomen var dock påtaglig, att därifrån svänga in på den "fina" Södergatan gav näring åt uppfattningen om de sociala missförhållandena i det dåtida Sverige. Benämningen "Nöden" var mig heller inte bekant (möjligen öknamnet "Judéen"). När det av Sven B Eks bok framgår att denna del av staden ännu flera årtionden senare ansågs som "farlig" visar detta hur hos infödda Lundabor envist levat kvar en tradition som en nyinflyttad inte fick del av.

Enligt Eks slutord var det nyfikenheten på verkligheten bakom denna tradition som varit den ena drivkraften till att Nöden i Lund blivit skriven. Den andra anges vara "en stark känsla av att det var etnologens plikt att utvidga sitt område med stadsmiljön". Härav skulle man kanske kunna tro att boken vore en spontan produkt tillkommen dels av känsloskäl, dels i avsikt att tillföra forskningen ett nytt ämnesområde. Man saknar med andra ord en inledande forskningshistorisk orientering. Förf. har härvid varit så restriktiv att han ej ens omnämnt sin egen viktiga uppsats *Inför ett nytt startförsök* (Folk-Liv 1964—65), där han konkret och koncist framlagt ett program för tätortsstudiet. I en not lämnar han där också några uppgifter om dettas roll i tidigare etnologisk forskning i Sverige. Men vad har gjorts i utlandet? För att dock blott hålla oss till Skåne har givetvis Börje Hanssens kapitel i *Simrishamn med omland* (1949) om ekonomiska och sociala regioner beröringspunkter med Eks undersökning. I samma verk skriver även Torsten Hägerstrand om in- och utflyttningar. Detsamma gör Ek i sin bok, men i motsats till Hägerstrand utan några kartbilder och därmed framträder också den speciellt etnologiska målsättningen. För denna gäller det inte att finna generella regler beträffande vilken numerär eller omkrets in- och utflytningarna har för en ort av viss storlek. Viktigast för Ek har i stället varit att kunna klarlägga vilken ekonomisk-social miljö de inflyttade vuxit upp i. Att han

funnit denna vara tämligen ensartad (han talar dock samtidigt om "den i mycket skiljaktiga bakgrunden") har i någon mån hyfsat ekvationen: Starka motsatser ifråga om härkomst skulle krävt undersökningar om dessas verkningar i fortsättningen. En omfattande sådan har Ek också gjort av det ghetto som fanns i stadsdelen.

Ingående undersökning har Ek ägnat bofastheten i Nöden för att i in- och utflyttningarnas omfattning få en konkret mätare av i vilken grad ryktets negativa värdering hade motsvarighet i verkligheten. Hans huvudkälla har varit ett omfattande intervjumaterial som under hans ledning insamlats vid Folkklivarkivet (närmare här om finns i en uppsats av Ek i Rig 1966). Traditions materialet har kompletterats med uppgifter ur bl. a. husförhörlängder och kyrkoböcker för halvsekllet 1875—1925. Jämförelsemöjligheter har erhållits genom att sammanställa dels tre femårsperioder, dels en yngre och en äldre del av området.

Huvudmålsättningen i Nöden i Lund är att belysa hur en från landsbygden inflyttad arbetarbefolkning i första och andra generationen anpassade sig efter stadens och speciellt Nödens livsbetingelser. Det sociala livet har därvid, och med rätta, haft författarens huvudintresse. Den materiella miljön hade mycket av fattigdomens tillfällighetsprägel. Genomgående var dock den dåliga bostadsstandarden, som ingående skildras. Graden av flyttningsintensitet i området utvisade när Nöden kunde sägas ha fått en bofast befolkning, en förutsättning för att en fast social gemenskap skulle uppkomma. I vilken grad Nöden verkligen var ett enhetligt område och dess invånare kände inbördes gemenskap är problem som Ek intensivt försökt belysa. Och hur invånarna, "nödaborna", uppfattade sig själva. Objektivt bedömer han dem genom att bl. a. studera familjelivets karaktär inom området och anser att denna bestrider ryktet om asocialitet.

De beteenden och värderingar som utbildas i en miljö hänför sig inte bara till denna utan riktar sig också mot omvärlden. Ek har i anslutning till uppteckningarna prövat hur befolkningen i Nöden uppfattat sådana samhällsgrupper som lantbor, "de rika", studenter ("bagarmösorna") och präster. Intill den tid undersökningen omfattar (ca 1920) finner han, att den politiska klasskamppropagandan inte satt några djupare spår, utan att inställningen närmast kan

karaktiseras som en konservativ småfolkssyn. Den yttre förändringen motsvaras alltså icke av en ändring i tänkesättet. Den religiösa indifferensen förklaras av att mot den antiprästerliga propagandan stått den från landsbygden medförda kyrkliga inställningen. Den negativa inriktningen gentemot studenterna är närmast historiskt betingad, ett övertaget traditionsarv.

En med kringsyn gjord studie har Ek ägnat det starka judeinslag, som fanns i Nöden. Författaren har varit angelägen att få tag på gripbara attityder och fasta traditioner i förhållandet mellan de båda befolkningsgrupperna. Eks i och för sig föga överraskande resultat är, att någon verklig antisemitism inte existerat i Nöden. Likheten i levnadsbetingelser har verkat utjämnande och kontakterna har varit goda. De antisemitiska uttryck som förekommit har mer varit en reaktion mot gruppolikheter än mot rasen.

Nöden i Lund avslutas med en serie tabeller. De innehåller redovisningar för olika slutsatser och hör till den vetenskapliga apparaten, som kan vara tjänlig som modell för fortsatta tätortsundersökningar. Men det bör också själva texten vara såväl genom sin rikedom på växlande synpunkter som i återhållsamheten av de återgivna utdragen ur det väldiga uppteckningsmaterialet. Här har endast medtagits vad som är väsentligt för framställningen men samtidigt med öppen blick för vad som fånglar och åskådliggör.

I början av 1940-talet igångsatte de traditionsinsamlade arkiven i Sverige en omfattande uppteckning av stadstraditioner. Notismässigt har detta stora material då och då kommit till användning i stadshistoriker men har endast i ringa utsträckning varit föremål för etnologisk bearbetning. På grund av de starkt beskurna ekonomiska resurserna under krigsåren måste arkiven ekonomisera uppteckningsverksamheten genom anslag från olika städer. Härigenom blev insamlingen starkt extensiv. Säkert hade det vetenskapliga resultatet blivit större om undersökningarna mer intensivt hade kunnat inriktas på enstaka valda objekt. Sven B. Ek har med Nöden i Lund framgångsrikt visat vad det betyder när fältarbete och bearbetning kan få gå hand i hand.

Sigfrid Svensson

PHEBE FJELLSTRÖM: *Swedish-American colonization in the San Joaquin valley in California*. A study of the acculturation and assimilation of an immigrant group. *Studia ethnographica Upsalien-sia* XXXIII. Uppsala 1970. 157 s., ill. Pris £ 9.

När jag sensommaren 1971 erhöll Phebe Fjellströms idérika arbete om den svensk-amerikanska kolonisationen i San Joaquin valley för granskning, låg det mer svensk-amerikanskt på skrivbordet: mitt manus med observationer om Swedes and other ethnic groups in north-east America och mitt utkast till höstutställningen i Göteborgs historiska museum, kallad De lämnade sitt land med underrubrikerna Amerikafarare 1870 — invandrare till Sverige 1970, likt och olikt. Där låg också Phebe Fjellströms granskning från 1968 i Rig s. 87—91 av George Nellemans bok Den polske invandring til Lolland-Falster, samt hennes studie om Immigrantmiljön och den kultur-ekologiska aspekten i Nord-Nytt 1971 (s. 87—95). Dessa gav mig även god hjälp i de nämnda utställningsförberedelserna, särskilt rec. i Rig med dess avsnitt Motiv till immigration, Kulturkonfrontation och anpassningsproblem, Ekonomisk anpassning samt Social och kulturell anpassningsprocess.

Phebe Fjellström hade 1968 två arbeten aktuella, som hon tagit starka intryck av. Det ena var Eisenstadts *The absorption of immigrants* (London 1954) med urskiljandet av tre stadier i en utvandringsprocess 1) tiden före immigrationen 2) immigrationsprocessen, dvs. själva utflyttningen 3) anpassningsprocessen inom det nya samhällets sociala och kulturella ram. Det andra var *Om kulturkonfrontation* av Karin Busch (Uppsala 1966, i stencil) med upptagande av tre former 1) ekonomisk anpassning, utkomst och bostad 2) social och kulturell anpassning, språkkunskaper och kommunikation med omgivningen 3) legal anpassning, erhållande av medborgarskap. En snabb ekonomisk anpassning anses fordra en positiv arbetsmiljö. En ekonomisk anpassning kräver emellertid inte något förnekande av det traditionella kulturarvet hos invandraren—säsongarbetaren. Traditionsarvet hämmar inte ekonomisk anpassning, men kan fördröja en social och kulturell sådan. Det var även här under avsnittet om social och kulturell anpassningsprocess som Phebe Fjellström

kom in på vad hon betecknade som anmärkningsvärda principiella likheter mellan Nellemans undersökning och den av henne själv just då företagna granskningen av ett svensk-amerikanskt immigrationsmaterial. Hon konstaterade, att svenskarna i San Joaquin valley precis som polackerna i Danmark slutit upp kring ett kyrkligt centrum, socialt och kulturellt och utgivit en press som stärkte samhörighetskänslan och bevarade språket levande. Den ekonomiska anpassningen försiggick emellertid snabbare. "Liksom den katolska kyrkan i Danmark stod bakom undervisningen av polackernas barn, stod den svenska protestantiska kyrkan bakom undervisningen av svenska immigranternas barn".

Såsom framgått av ovanstående har jag velat inleda med Phebe Fjellströms egen granskning från 1968, dels för att den preciserar några huvudproblem inom immigrationsforskningen ur etnologisk synpunkt, dels för att den förebådar arbetet om den svensk-amerikanska kolonisationen i San Joaquin valley i Californien (Turlock c:a 10 000 inv. och Kingsbury c:a 3 000 inv.).

Detta arbete innehåller nio kapitel jämte förord, introduktion och appendix. Kapitlen har rubrikerna: 1) The frontier, an ethno-historical concept in American culture, 2) San Joaquin valley, center of frontier advance and culture contacts for two hundred years, 3) Catholic-Missions-Spanish frontier institutions in California, 4) The Evangelical Covenant Church of America — a Protestant frontier institution in the San Joaquin valley from the year 1902, 5) The farmers of the pioneer era, 6) The urban and rural milieu of the Turlock area around 1905 and 1915, 7) Tradition and renewal, 8) The Swedish-Americans and the Swedish language, 9) Problems of acculturation and adoption in an immigrant milieu. Redan i förordet formuleras huvudperspektiven, som förf. avser att skissera kring den etnologiska miljön, den svenske immigranten och omgivningen (cattle and fruit farming), den svenske immigranten och den religiösa omgivningen, vissa kulturförändringar, tradition och förnyelse samt svenska språket och dess plats såsom en kulturfaktor. Särskilt vill förf. koncentrera sig på traditioner beträffande föda, seder, kyrkoliv, det ekonomiska mönstret samt det svenska språket och dess gradvisa försvinnande hos sin immigrantgrupp. Intresset knyts i boken till traditioner, som immigranterna förde med sig och nya traditioner, som de accepterade. Jämfö-

relser görs också med den spanska kulturen i södra Californien. Tack vare kolonisternas skicklighet i att genomföra ett bevattningssystem i det som var ett ökenområde täckt av s.k. loam, en sandliknande jord, och deras framgångsrika kamp mot sandstormar och gräshoppsvärmar, lyckades de komma i gång först med jordbruk och boskapskötsel och senare fruktodling. Flertalet invandrande svenskar anses ju ha sökt sig till områden som liknade dem de lämnade. Eller som Vilhelm Moberg låter Kristina uttrycka det: Långa stycken kunde hon föreställa sig att hon gick igenom hagarna hemma i Duvemåla, så likt var allting här. Här växte det samma träd, det var bara lummigare, grövre och vildare än därhemma. Sådana hade förhållandena möjligen varit i de amerikanska områden som de svenska kolonisterna i San Joaquin valley hade kommit från. Under början av 1900-talet hade dessa lockats att flytta till denna heta dal. Men i Californien var allt annorlunda. På den spansk-mexikanska tiden hade det i dalen funnits boskapskötsel, men denna var inte grundad på mjölkhushållning som svenskättlingarnas utan på att tillvarata kött, hudar och talg.

Blåluzernen kom att växa frodigt, och korna av Jersey-ras gav riklig och fet mjölk. Icke desto mindre upphörde boskapsfarmandet efter cirka 15—20 år, och alla svenskkolonister övergick till fruktodling. Solen och bevattningssystemet blev basen i deras energitillgångar. Det ärvda beteendemönstret, som hörde samman med teknik och näringsliv, utbyttes mot ett nytt, fjärran från det skandinaviska. Julian H. Stewards tes att inte blott kulturhistoriska faktorer skall penetreras utan även de sammansatta teknikernas relation till flora och fauna, anser Fjellström här högst tillämpbar. Basen för svenskarnas fortsatta livsform blev fruktodlandet — det hon 1971 betecknar såsom den optimala hushållningen av områdets energiformer. En av produkterna från området blev torkade vindruvor, russin, packade i askar "med den kända flickan utanpå", en annan persikor, svavelrökta för att motstå maskangrepp.

Förf. visar hur medfödda traditionskomplex såsom kosthåll och språk adapterats till denna helt annorlunda miljö. Den svenska julmaten levde kvar fast den hämtats från annan miljö, medan vardagsmaten upptogs från den nya omgivningen. Den andra och tredje generationen anpassade sig till engelskan. Vilhelm Moberg har uttryckt det så här: . . . det var den smakliga och

läckra julkosten i Sverige, som sattes fram för de utflyttade landsmännen. Barnen övergav alltmer sitt modersmål för engelskan. När han [Karl Oskar] tilltalade dem på svenska, svarade de honom gärna på engelska. Phebe Fjellström anser att en fullständig ackulturation (från gradvis ackulturation till slutlig assimilation) kommer att genomföras av dem som föds i det nya landet och som anpassat sig till det amerikanska samhället. Detta betecknar hon såsom markant för Californien-svenskarna, medan ackulturationstendensen inte skulle vara lika utpräglad i Mellan-Västern att döma av Folke Hedbloms undersökningar.

Jag tror att Fjellström har rätt, men det är svårt att utan mycket ingående jämförande studier kunna mäta "graden av svenskhet". Själv har jag bjudits på sill och rågbröd och bruna böner hos svenskättlingar såväl i New Sweden i Maine som i Vero Beach i Florida. Hos båda har jag också varit med om att fira 4 juli, nationaldagen, och att bjuda Halloween-gubbar på godsaker. Men det skall också erkännas, att det hela tiden från kolonisationen 1870 funnits vissa svenska varor att köpa i New Sweden under det att man i Vero Beach rekvirerar dem från andra håll. Allvaret i uppfostran och strängt iakttagande av sabbatens helgd tillhör ting som å andra sidan nog bevarats i bättre minne i New Sweden än i Vero Beach. Mycket beror uppenbarligen på om svenskarna befunnit sig i det Hedblom kallar "trygg majoritet" eller inte.

Det sammanfattningsvis kanske mest intressanta med svenskarna i San Joaquin valley är deras sekundärkolonisering. Låt mig återge några sådana exempel. En av förf:s sagesmän, fru Hildur Olsson, född i Dagus Mines i Pennsylvania, berättade, att hon fortfarande kunde se framför sig, hur pastor Bodén kom till Anita i Pennsylvania och hade en tygpåse med sig. Den var full av sandjord från Turlock i Californien. Han lät jorden sila mellan fingrarna och sa: Se, så fin loam. Den finns överallt i Turlock. Ni behöver inte bryta stubbar, bara planta direkt. En annan sagesman, fru Emma Norlander, född 1887 på Sandön i Ångermanland, kom till Wisconsin 1890 och till Turlock 1903. Hennes far tillhörde missionsföreningen. Han hade genom Hultberg, som var agent, köpt en liten bit land för att farma. Fru Norlander tillhör Pioneers-girls, en kvinnoklubb vars medlemmar härstammar från "the first fami-

lies". En tredje, Erik Hawkinsson, som talar svenska med småländsk accent, berättar, att han kom till Turlock 1903. Här upplevde han sitt tredje barndomshem. Det första var i Flöxhult i Småland, det andra i Galesburg i Illinois och det tredje således i Hilmar i Californien.

Vad jag inte riktigt kunnat förlika mig med i arbetet om San Joaquin valley är bokens alltför breda marginaler och bitvis föga engagerande illustrationer. Hade förf. inte med sig kameran? Redovisningen av källor och litteratur gör mig likaledes frågande. Jag kan inte få något riktigt grepp om vad Andrew Hallners manuskript egentligen omfattar. Samma gäller såväl C. G. Stroms manuskript som "memories" by Erik Hawkinson, Chicago, "manuskriptexcerpter i förf:s ägo". Antalet sidor borde nog ha redovisats för dessa manuskript och deras betydelse för arbetet. Ännu ett sådant fall är "Early Turlock History", 1903, "manuskript av Mrs Esther Crowell f. Hall, Turlock, xeroxkopia i förf:s ägo".

Men till sist: Phebe Fjellström skall ha ett tack för den inspirerande skildringen av vad som händer med ärvda kulturdrag och traditioner i ny miljö.

Allan T. Nilson

TOMAS CRAMÉR & GUNNAR PRAWITZ:
Studier i renbeteslagstiftning. Stockholm 1970. 182 s. Pris ca kr 30:—.

I den mycket omfattande litteraturen om samerna är det förvånansvärt litet som vetenskapligt behandlar samerätten. Det är framför allt Erik Solem 1933 — hans bok *Lappiske rettsstudier* har för övrigt getts ut i en andra upplaga 1970 — och Åke Holmbäck 1922 (SOU 1922:10; Lappskatte-landsinstitutet) som gjort betydelsefulla undersökningar rörande samernas privaträttsliga rätt till land och vatten. Huvuddelen av den befintliga litteraturen har, som Cramér uttrycker det, "med förkärlek sysslat med etnografika av mer eller mindre pittoreskt slag. De sociala och ekonomiska realiteterna i samernas liv har härigenom kommit att undanskymmas."

Sameombudsmannen Tomas Cramér har i tidskrifts- och tidningsartiklar tidigare i olika delar

behandlat samernas rätt.¹ I *Studier i renbeteslagstiftning* tager han upp en ny aspekt, nämligen de svenska samernas rätt till renbete i Norge. Finnmarken var ju ursprungligen inte delad av någon riksgräns. Gränsdragningen reglerades först i 1751 års kodicill — en samernas Magna charta. Kodicillen är fortfarande subsidiärt gällande och fyller alltså en garantifunktion. Dess grundsyn, att bevara den samiska nationen i Norden, präglar bl. a. bestämmelser om lappars rätt till neutralitet i krig: "Krigstider, hwilka uti Lappwäsendet aldeles ingen förändring skola göra..."

Så sent som 1968 blev de svenska samernas rätt till renbeten i Norge (Altevatn) prövad av Högesterett, som fann att någon förändring i de rättsförhållanden som gällde långt före 1751 och som då fästes i ett folkrättsligt traktat. Samernas rättigheter är således fortfarande konventionsrättsligt skyddade. Av detta följer att de måste ha samma skydd mot expropriation i det egna landet.

Juris doktorn Gunnar Prawitz, som tidigare gjort ingående undersökningar om bland annat skattefjällen² och odlingsgränsen³ lämnar i föreliggande bok ytterligare bidrag till främst laghistoriken och tolkningen av vissa uttryck i lagen. Myndighetspolitiken — främst under 1900-talet — har varit att allt hårdare knyta rättigheterna till renskötseln och samebyn. Syftet har härvid varit bl. a. en kollektivisering för att öka lönsamheten. Således kunde enligt 1928 års renbeteslag bara den äga och driva renar som hade föräldrar eller far- eller morföräldrar som ägnat sig åt renskötsel. Dessutom borde han vara medlem av lappby — ett medlemskap som han förlorar om han t. ex. ägnar sig åt annat. Prawitz pekar på en lång rad egendomliga följderna av dessa bestämmelser. De som dock råkat mest illa ut av 1900-talets lagstiftning — eller brist på lagstiftning — är fattigsamerna, de som inte ägde renar. Från att ha ägt samma rättigheter som alla andra samer till fiskevattnen, slogs på 1920-talet dessa rättigheter undan. Man synes "knapp-

¹ T. ex. DN 2/10 1968 (Samernas hotade rätt), Samefolket 1962:6/7 (När samerna trängdes undan), Sameliv 1961—63 (Samernas rätt till land och vatten i rättshistorisk belysning).

² För det s. k. Skattefjällsmålet 1966 har Prawitz gått igenom äldre domboksmaterial (stencil).

³ Svensk lantmäteritidskrift 1970, s. 356 ff, 1971, s. 31 ff.

past kunna frigöra sig från intrycket, att frågan om 'fiskarsamernas' rättsställning icke varit föremål för den noggranna prövning, som man gärna önskar av en civillagstiftning. Åtgärderna på 1920-talet att med några lätta handgrepp förvandla en fråga om en liten och fattig folkgrupps rättigheter till sociala frågor — om upplåtelse av kronojord och om fattigvård — äro knappast försvarbara; och 1928 års lagstiftning har icke skötts med tillbörlig noggrannhet”.

Genom dessa av intellektuell skärpa präglade analytiska studier har Cramér och Prawitz gett ett betydelsefullt tillskott till kunskapen om samerätten. Frågan om samefolkets vara eller inte vara är både en juridisk och en politisk fråga. Kunskap om hur man på administrativ väg och genom juridiska finter kringskurit rätten är det enda vapen en etnisk minoritet kan sätta upp mot majoriteten.

Gunnel Hedberg

Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. Utg.: SVEN KJÖLLERSTRÖM. Håkan Ohlssons förlag. Lund 1971. 6 facsimilia + 1 pl., XVI + 346 s.

En av de främsta, för att inte säga den främsta av 1500-talets etnologiska källskrifter utgöres av Olaus Magnus berömda *Historia de gentibus septentrionalibus*, som utkom i Rom 1555. Till svenska översattes denna *Historia* om de nordiska folken först under åren 1909—1925. Genom denna översättning jämte J. Granlunds utomordentliga kommentar, som utkom först 1951, har detta klassiska verk blivit tillgängligt för en större läsekrets och citeras nu ständigt både av etnologer och vanliga hembygdsvetenskapsforskare.

Mindre uppmärksammas av kulturhistorikerna är en annan viktig källskrift från samma sekel. Det är *Then Swenska Kyrkeordningen* från år 1571, ärkebiskop Laurentius Petris storverk och den svenska reformationstidens klassiska dokument. Utgiven av svenska kyrkans främste ledare samt gillad och stadfast av konungen kom kyrkoordningen — KO 1571 som den vanligen kallas inom forskningen — att under ett sekel framåt och beträffande vissa partier ända in i våra dagar bli normerande för det svenska kyrkolivet. Därmed fick den också vital betydelse för utformningen av det kyrkliga folklivet i vårt

land. Många företeelser under äldre skeden kan man helt enkelt inte förstå utan kännedom om föreskrifterna i *Kyrkoordningen*.

Originalen fanns visserligen eller rättare sagt skulle finnas i varje kyrka i riket men blev med tiden en sällsynt klenod. År 1932 utgav därför Samfundet Pro fide et christianismo en ny bokstavstrogen edition med inledning av lektor E. Fämström. Det är denna upplaga som allmänt pläгат citeras under de senaste årtiondena i historiska undersökningar. Även 1932 års edition blev tidigt utgången. Till kyrkoordningens 400-årsjubileum har därför Håkan Ohlssons förlag erkännansvärt föranställt en ny upplaga och därvid tekniskt låtit den utgöra ett omtryck av 1932 års edition. Fördelen med detta arrangemang är uppenbar. De tidigare undersökningar som citerat 1932 års upplaga blir på så sätt lättare tillgängliga för den kommande forskningen.

I stället för den historiska inledning som beledsagade 1932 års edition har den nya upplagan som ett slags efterskrift låtit källtexten åtföljas av ett antal uppsatser rörande kyrkoordningens tillkomst, innehåll och kommande verkningar. De är alla författade av experter på den svenska kyrkoreformationens historia.

Längst men också innehållsrikast och mest nyhetsmättad är den första uppsatsen, som är skriven av utgivaren själv, prof. em. S. Kjällerström. Där skildras sakligt och ingående inte bara kyrkoordningens planerande, dess långsamt framskridande tillkomst och dess kontroversiella ställning fram till 1686 års kyrkolag utan även dess roll under 1700-talet och dess betydelse för vigningsseritualen — som ej fanns med i 1686 års kyrkolag — ända fram till vår senaste kyrkohandbok av år 1942. Det är en framställning med ”substansiella materier”, som gamle Martin P. Nilsson brukade uttrycka sig om skrifter som han gillade.

De övriga uppsatserna behandlar olika sidor av kyrkoordningens innehåll under fyndiga rubriker som hämtats från KO. Prof. C. G. Andrén utreder under titeln ”Ärliga och skickeliga” de liturgiska frågorna, doc. F. Bohlin skriver om ”Någrahanda sång”, d. v. s. om musiken, prof. Å. Andrén behandlar ”Timelig kyrkonäpst”, vilket innebar den uppenbara skriften, och doc. G. Ivarsson ägnar en studie åt skolordningen, som med två kapitel ingår i KO 1571. Alla uppsatserna bygger på grundliga källstudier och ger

många inciterande synpunkter. Med sorg i sinnet upptäcker emellertid läsaren att källhänvisningar nästan helt saknas. Det är beklagligt, då så mycket nytt och intressant dokumentmaterial här bragts i dagen. Utförliga s. k. fotnoter skulle ha gagnat både diskussionen och den kommande forskningen. Men man förstår att det här som så ofta annars har varit en kostnadsfråga.

Den sista uppsatsen i boken är inte minst viktig. Den behandlar Några huvuddrag i Kyrkoordningens språk och är författad av nordisten prof. G. Holm. Där finns många intressanta nyheter, åtminstone för den som inte är nordisk filolog. Det är en gammal sanning att bibelarbetena på 1500-talet röjde upp i senmedeltidens språkliga kaos och blev en hörmsten för nysvenskan. Men nu framhåller förf. att det dröjde länge innan bibelspråket blev normerande *utanför* de religiösa skriftalstren. I de profana skrifterna fortsatte normlösheten.

Vidare påvisas att KO är helt beroende av språket i 1541 års bibel, vilket är helt naturligt eftersom Laurentius Petri hade så stor andel i bådas tillkomst. Å andra sidan framhåller förf. att det är "ett svalg befäst" mellan KO:s språk och det som möter i Per Brahes samtida Hushållsbok för ungt adelsfolk. Både 1541 års bibel och KO 1571 framträdde i en språkdräkt som på vissa punkter redan då var föråldrad. Det är särskilt detta språkdrag som kom att parodieras av Bellman.

Förf. analyserar även KO:s syntax, stilfigurer och ordförråd samt förklarar till sist åtskilliga ord som är obegripliga för en nutida läsare. Det sista har skett "som en liten ersättning för den ordlista som utgåvan nog hade bort följas av". Häre vill man gärna instämma. Det finns i KO en mängd ord utom de av förf. förklarade som är okända för nutiden. Vilken vet nu t. ex. vad *betemma* och *ofall* betyder utan att hämta upplysning i Svenska akademiens ordbok?

Hilding Pleijel.

ALLAN ARVASTSON: *Imitation och förnyelse*. Psalmhistoriska studier. Bibliotheca theologiae practicae 25. Lund 1971. 174 s.

I de skånska prästgårdarna har det under sek-lernas lopp suttit många lärda män som med klassisk bildning förenat vida humanistiska in-

tressen och gjort kulturhistoriska insatser av betydande mått. Man behöver bara tänka på den klassiskt skolade Vellingeprosten Severin Cavalin, som utgav det hittills enda fullständiga herdaminnet för Lunds stift, eller på hans samtida ämbetsbroder i Tygelsjö den grundlärde J. E. Rietz, som skapade det med rätta berömda Svenskt dialektlexikon. Förglömmas bör inte heller Äspöprosten Nils Lovén, som under pseudonymen Nicolovius blivit odödlig genom Folklivet i Skytts härad.

Till denna förnämliga rad sluter sig i våra dagar den lärde Eslövsprosten teol. doktorn Allan Arvastson. Under årens lopp har han vid sidan av sin dryga ämbetsgärning sänt ut den ena stora undersökningen efter den andra i svensk psalmhistoria. Hans insats på detta område är så betydande att han efter Emil Liedgrens bortgång nog får betecknas som vår främste hymnolog i nutidens Sverige. Nu har han åter begåvat den svenska läsekretsen med ett psalmhistoriskt arbete som är av så allmänt intresse att det bör uppmärksammas även utanför fackkretsarna.

Under den något bleka och föga upplysande titeln *Imitation* och förnyelse döljer sig en rad viktiga undersökningar om några av våra mest kända psalmer, såsom *Den signade dag* och *Den blomstertid nu kommer*. I den korta men instruktiva inledningen anger förf. syftet med sin bok. Denna vill, säger han, "med exempel från olika tider visa hur psalmen tar intryck från skilda andliga strömningar och litterära förebilder samt förändras för att motsvara nya tiders krav". I sin framställning har därför förf. satt in de omdiskuterade psalmerna i deras europeiska sammanhang, såväl stilistiskt som litterärt, och därvid påvisat både påverkningar och förändringar samt även analyserat de olika förslag som under tidernas lopp framkommit om psalmernas proveniens och författarattribuotioner.

Undersökningen är ju främst en vetenskapligt hymnologisk undersökning och kommer därför att från denna synpunkt granskas i fackorganen. Att den omnämnes i denna tidskrift beror på att den innehåller så mycket av allmänt kulturhistoriskt värde. Ett enda exempel må belysa det sagda. I våra almanackor finns som slutrad efter december månad den kända böneversen: "Lov, pris och tack ske dig, o Fader käre". Mången har nog undrat varifrån versen är hämtad. Den förekommer inte i vår nuvarande psalmbok och fanns inte hel-

ler i Wallins. Däremot stod den i 1695 års psalmbok som nr 302. Nu visar Arvastson (s. 93), att det är en s. k. akrostikonpsalm, d. v. s. initialerna i inledningsorden utgör en författarangivelse. *Lov och Pris* etc. åsyftar säkerligen *Laurentius Paulinus Gothus*, som dog som ärkebiskop i Uppsala år 1646. Han var nämligen också en gång almanacksutgivare.

Många liknande notiser finns att hämta i denna innehållsrika och välskrivna bok. Förutom fullständiga källhänvisningar och ett utförligt personregister har förf. även medtagit som bilaga de olika intressanta variationer av "Den signade dag" som framkommit under tidernas lopp.

Hilding Pleijel

HILDING PLEIJEL: *Kävsjökaplanen Abr. Alméns almanackor*. Småländsk kyrksed och prästgårdstradition under gustaviansk tid. Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 40. Verbum. Lund 1971. 119 s. Pris ca kr 26:—.

Abraham Alméns namn är endast bevarat åt eftervärlden i Växjö stifts herdaminne, men annars är han en av de många obemärkta och glömda präster, som tjänat i tysthet och obemärkthet. Att han nu dragits fram ur glömskans djup beror på att hans efterlämnade almanackor med anteckningar från åren 1785—1799 — mycket korta och rätt ointressanta — blivit kända. Detta skulle inte motivera en biografi om inte utgivaren, professor Hilding Pleijel, i detta sammanhang velat göra en djupdykning i provinsial kyrkohistoria för att klarlägga en enkel lantprästs villkor och omgivning, hans sockennäns sed och fromhet, ett studium i överensstämmelse med de forskningsmetoder och -mål, som förf. med stor framgång tillämpat i en rad arbeten. Det visar sig att Almén, vars livskontur tecknar sig med några svaga linjer i almanackornas små notiser, i Pleijels framställning tack vare studier i kyrko- och domkapitelarkiv får framträda i full relief både som människa, sjäларыктare och odlare. Förvisso är det så som Graham Greene en gång träffande skrivit om levnadsteckningar om och av präster, att det är med dem som med isberg; man ser inte så mycket i jämförelse med vad som finns under och som man inte ser. Ändå har det lyckats Pleijel att frampreparera något

av den blygsamme Alméns teologiska åskådning ur handlingarna om hans pastorexamen och pastoraltaser — f. ö. en sällan beaktad och inte ofta dokumenterad detalj i den prästerliga karriären. Det visar sig att han inte undgått att röna inflytande av 1700-talets nyttighetslära. Men i sin prästerliga gärning har han säkert tillfredsställt sina församlingsbors krav på gammalluttersk lära och tro.

Tack vare de grundliga arkivundersökningarna och en omfattande lärdom har Pleijel kunnat göra denna biografi både underhållande och kulturhistoriskt och inte minst kyrkohistoriskt intressant och värdefull. Många mer eller mindre okända svenska prästmäns gulnade dagböcker och almanackor ligger outnyttjade i privatsamlingar och i arkiv. Jag erinrar i förbigående om prosten J Fr. Arvedsons och hans makas (i Ringarum) utförliga almanackor 1841—1855 om prästgårdens arbeten på åker och äng, i ladugård, trädgård och hönshus eller den lärde klassikern Anders Hedners i Asby fyra dagböcker på latin i två tjocka band från ungdomsåren till ålderns dagar.

Bengt Cnattingius

Faesteboende i Nørre Tulstrup. Christen Andersens dagbog 1786—1797. Udg. af Landbohistorisk Selskab ved JENS HOLMGAARD. Köpenhamn 1969. 186 s.

Bland de goda ting man kan avundas vårt grannland Danmark är en sammanslutning som kallar sig Landbohistorisk Selskab. Det stiftades så sent som 1952 men har redan såsom också framgått av olika rec. i RIG hunnit med att utge en stor mängd källskrifter till belysning av lantbefolkningens historia. Bland dessa märkes omfattande sviter tingsprotokoll, åtskilliga äldre offentliga och enskilda jordeböcker, länsräkenskaper och prästberättelser (se art. av Sven Ljung i RIG 1965 s. 9 f.). Samfundet utger även vetenskapliga bearbetningar av stoffet, bland dem Gunnar Olsens viktiga arbete Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525—1774 (1957). Smärre sådana bidrag samlas i en särskild serie Bol og by, av vilken hittills utkommit sex volymer. Danmarks riksarkivarie Johan Hvitefeldt är ordförande i styrelsen, som innesluter nära nog all dansk expertis på hithörande områden. Publiceringen sker med den största

omsorg och samfundets skrifter utmärkes över huvud taget av en ovanligt hög och jämn kvalitet. Som exempel kan man peka på ovan anförda arbete, en jylländsk bondes dagbok från åren 1786—1797.

I Danmark som i Sverige är *enstaka dagböcker*, förda av bönder, kända från 1700-talet, men Christen Andersens synes vara enastående genom sin fylliga karaktär. Den skiljer sig härigenom även från de i och för sig värdefulla dagboksanteckningar från åren 1795—1830 av Pehr Jansson, som August Isaacsson utgav ungefär samtidigt med att den danska skriften utkom (Svenska Landsmål 91, 1968, tryckt 1969). Båda dessa utgåvor är gjorda med den största sorgfällighet. Isaacsson har som språkman i sin inledning ägnat ett särskilt avsnitt åt Pehr Janssons språk, medan den danske utgivaren, landsarkivar Jens Holmgaard, som historiker har avstått från all språklig analys, fastän han till läsarens hjälp bifogar en ordlista över ovanligare uttryck. Till gengäld har han ägnat mycken uppmärksamhet åt de biografiska och kamerala förhållandena. Han har också utarbetat detaljerade Orts- och personregister till dagboken. Det måste ha varit förbundet med betydande svårigheter att dechiffrera texten och att med erforderlig grad av konsekvens återge den i läsbart skick. Endast i några få fall kan man utifrån sakliga synpunkter sätta ett frågetecken i marginalen för utgivarens tolkning.

Även om mycket av det som fått plats i Christen Andersens dagbok liksom i andra dokument av detta slag kan synas vara trivialiteter, kan det inte nog betonas, hur angeläget det är att dessa källskrifter blir tillgängliga för forskningen. Allt för länge har vi varit vana att se på bondeklassen som en inom sina respektive geografiskt begränsade miljöer homogen massa, där individen endast var en medlem i den sociala gruppen. Denna uppfattning torde på väsentliga punkter vara grundfalsk. Allt talar för att det, åtminstone i de nordiska länderna, gavs förhållandevis gott utrymme inom det gamla bondesamfundets ram för en utveckling av den egna personligheten. Detta var tydligen, som utgivaren framhåller, också fallet i Danmark med dess "stavnsbånd." Han menar, att man inte får teckna bilden av den danske bonden på den tiden "alt for stereotyp och unuanceret. Der eksisterede faktisk personlige ufoldelsesmuligheder for bonden under

det gamle landvaesenssystem." Och han konstaterar i annat sammanhang, att den omständigheten "at Christen Andersen, som det flere steder fremgår med sikkerhed, personligt har ydet hoveri, har naeppe i mindste måde anfaegtet hans menneskelige eller sociale integritet. Til trods for hans driftighed og høje kvaliteter — man kunne fristes til at sige ledernatur — spores der ingen oprørs- eller klassekampholdning hos ham."

Gösta Berg

ANDERS GUSTAF BARCHAEUS *Resebeskrifning i conc. för år 1773* (Göteborgsdel). Särtr. ur The Royal Bachelors' Clubs jubileumsskrift 19 november 1969 (s. 59—134). Göteborg 1970.

Anders Gustaf Barchaeus, född i Västerås 1735, adjunkt vid universitetet i Uppsala, så småningom med professors titel, rönste föga uppskattning under sin livstid. I Linnés efterföljd företog han som andra omfattande resor i olika delar av Sverige och nedskrev sina iakttagelser i dagboksform. För Barchaeus' del rör de främst lantbruksekonomin men inte sällan går de utöver denna ram. Förf. hade svårt att skilja på stort och smått och detta tillika med den föga charmerande stilen gjorde väl att anteckningarna inte blev tryckta, medan han var i livet. C. G. Gjørwell publicerade emellertid en del utdrag och sammanfattande berättelser från de första resorna i sina tidskrifter Nya allmänna tidningar och Samlaren. Barchaeus testamenterade sina dagboksanteckningar till universitetet och de förvaras nu inbundna i tre stora band på Carolina (S. 34—36). Han hade uttalat en önskan att en innehållsförteckning till dem skulle uppgöras och utges. När den dåvarande universitetsbibliotekarien P. F. Auri-villius ville tillmötesgå denna önskan, avstod han emellertid från tanken på ett register och utgav i stället 1828 och 1829 två volymer Utdrag utur professoren Anders Gustaf Barchaei anteckningar i landthushållningen under resor så väl inom som utom fäderneslandet åren 1772 till och med 1778. Fastän denna publikation, omfattande material från Uppland, Västmanland och Närke — mera utkom aldrig — inte i allo är tillfredsställande, har den dock gjort forskningen en god

tjänst. Den uppfattning som Bert Möller ger uttryck åt i utgåvan av den halländska resan, att det skulle röra sig om en innehållsförteckning, är alltså felaktig.

För våra dagars forskning, som önskar konkret kunskap även om detaljer i äldre tiders livsföring, har Barchaeus blivit en högt skattad källa. Väsentliga delar av dagboksanteckningarna har också med omsorg utgivits av Sven T. Kjellberg (Västmanlands län 1923¹), Bert Möller (Halland, 1924) och Manne Hofrén (Kalmar län, 1959). Den förstnämnde ombestyrde under sin tid som chef för Historiska Museet i Göteborg en avskrift även av det viktiga avsnitt som handlar om resan till Göteborg och besöket där 1773. En provbit härur publicerade han i museets årstryck 1932 under rubriken En anteckning om höbärgning från 1700-talet och dess nutida motsvarighet (s. 77 f).

När nu The Royal Bachelors' Club i Göteborg till sitt 200-årsjubileum av trycket utgivit den i museet förvarade avskriften, i den mån framställningen berör staden, är detta att hälsa med stor tillfredsställelse. Man kan visserligen beklaga, att inte något mera medtagits, sålunda inte ens vad där står om Aspenäs, Härlanda, Jonsered och Råda. Men den uttalade avsikten har varit att ge glimtar från själva staden, sådan den uppfattades av den första uppsättningen klubbmedlemmar. Avskriften synes vara mycket samvetsgrant utförd och jag har i den tryckta texten endast funnit ett fåtal inadvvertenser. Några små, opretentiösa skisser i handskriften har inte reproducerats.

Boken är försedd med noter av personhistoriskt innehåll, författade av Arvid Flygare, och med en orientering av Historiska museets chef Allan T. Nilson, som också givit uppslaget till publiceringen. Den något egenartade utformning denna inledning fått uppges bero på att författaren när den skrevs, inte kände till att den skulle följas av dagbokstexten in extenso. Härigenom har bl. a. sidhänvisningarna kommit att gälla museets avskrift, inte den tryckta texten. Framställningen är, efter några uppgifter om Barchaeus' person

och om bakgrunden till besöket i Göteborg, fördelad på två avsnitt. I det första ges ett ämnesmässigt uppställt, rapsodiskt referat av anteckningarna med framhävande av vissa godbitar, i det andra en kronologisk redogörelse för vistelsen. Här är också medtagna de inledande och avslutande besöken på en del gårdar i Göteborgs närmaste omgivning.

Man kan beklaga att Allan Nilson inte beretts tillfälle att i stället teckna bakgrunden till vad Barchaeus såg, en bild av det egenartade samhälle som denna förstorade småstad utgjorde ännu på 1770-talet. En stad ännu ganska oberörd av urbaniseringens mera märkbara olägenheter, där de lantliga näringsgrenarna t. o. m. inne i rätt centrala delar drevs vid sidan av de borgerliga. Att särskilt de stora köpmännen med sina ekonomiska resurser och vidare vyer hade möjligheter att pröva nya metoder på jordbrukets och boskapsskötselns områden är helt naturligt. Även ägare av de små industriföretag som överlevt konjunkturväxlingarna hade emellertid blivit delaktiga av denna reformvilja. Något betydde väl också de traditionellt goda förbindelserna med Holland och England.

Det var på grund av denna Göteborgs position som Barchaeus ägnade så mycken uppmärksamhet åt staden och dess närmaste omgivning. Han hade av Vetenskapsakademien, som den gången uppehöll även en lantbruksakademis funktioner, utsänts för att registrera tillståndet på det agrikulturella området. Kommerskollegium hade andra inspektörer för att övervaka den industriella utvecklingen. Det är därför inget uppseendeväckande att Barchaeus inte annat än i förbigående talar härom i sin reseberättelse.

Det var inte heller hans sak att studera de sociala förhållandena. Han lär väl inte heller ha haft några förutsättningar härför. Emellertid uppmärksammade han ett problem i detta sammanhang, som måste sägas vara av största intresse, nämligen de konsekvenser som den livliga inflyttningen till staden förde med sig. Man led ingen brist på arbetskraft vid landerierna och på de andra gårdarna kring Göteborg. Delvis kom den långväga från, men märkligare var att även välbeställda hemmansägare från stadens uppland här på ofri grund byggde sig bostäder, medan en dräng eller en son fick sköta den egna gården på landet. En del av dessa hitflyttade bönder hade specialiserat sig på plöjning och tillhandahöll till

¹ Kjellbergs edition avser resan 1772, Barchaeus besökte emellertid Västmanland även 1775 och anteckningarna från denna resa har utgivits av recensenten i Västmanlands Fornminnesförenings årsskrift 24, 1936, s. 72—80.

fixa dagsverkspriser en "plogmakt" om 6 hästar och 2 karlar. Också gödseln var lättillgänglig och möjliggjorde en lönande trädgårdsskötsel. Hö fördes i stora kvantiteter in till staden och Barchaeus noterar att "allmogen sades vara fattig på denna orten, efter den säljer för så godt köp både sitt arbete och sitt hö till Göteborg."

När det gällde den obesuttna arbetskraften menade vår resenär, att det var de låga priserna på sovelvaror och den stora tillgången på pengar som gjorde "att här är en sådan samling af allmoge från orterna, som för godt köp låta sig läja till arbete, helst andetiderna och att här är en så ganska stor myckenhet tiggare, för hwilka ingen frid är." Och bl. a. genom en intervju med den sakkunnige källarmästaren Johan Bertram Kitz erfar han, att "det Fattiga Folket har så godt efter fisk. De äro nöjda med fisk och bröd." De billiga fiskpriserna och särskilt priset på vittling — "en fisk som man aldrig kan ledsna wid. Ätes ständigt wid både rikas och fattigas bord" — omnämnes flerstädes.

Med en inledning som tagit fasta på sådana och liknande upplysningar som den vetgirige akademiadjunkten flitigt insamlade i augusti 1773, hade skriften kunnat bli ett vackert exempel på vad Allan Nilson, med användande av det socialantropologiska fikonspråket kallar den "holistiska metoden", enligt vilken det gäller att "inte enbart beskriva levnadsvillkoren utan också förklara varför förhållandena fått viss särprägel. Till en sådan förklaring krävs ett studium av samhällets kulturhistoriska och historiska utveckling."

Gösta Berg

CHRISTIAN WAAGEPETERSEN: *Lysekroner i Skandinavien fra gotik til klunketid*. Gyldendal, Köpenhamn 1969. 50 s., 82 pl.

De äldre ljuskronorna — och i synnerhet de s.k. kristallkronorna — är en föremålsgrupp av mycket stort intresse, både för museimän och för en bred allmänhet. Märkligt nog finns det på svenskt språk ingen översiktlig litteratur i ämnet. Orsaken till denna beklagliga brist torde främst ligga i svårigheten att bedöma en glaskronas autenticitet och därmed också vanskligheten att stilhis-

toriskt gruppera och tidsbestämma materialet. Det är ofta svårt att avgöra vad som är gammalt och nytt på en glaskrona och i vad mån eventuella nytillsatser förändrat kronans karaktär.

En glas- eller kristallkrona måste tid efter annan rengöras, och hur lätt händer det icke då att några prismor lossnar, faller till golvet och krossas. Efter en tid kan det bli nödvändigt att ersätta de förlorade delarna med nygjorda kopior eller glas från någon annan ljuskrona — två defekta kronor kan bli en komplett men också heterogen pjäs.

Svårigheterna har emellertid inte avskräckt den danske museimannen Christian Waagepetersen från att presentera det nordiska materialet i en liten lättläst och rikt illustrerad bok. Den behandlar inte bara kristallkronorna utan ljuskronor över huvud taget — medeltida ringkronor av järn, kyrkliga och profana mahm- och mässingskronor, nyklassiska kronor av patinerad brons etc. ända fram till "klunketidens" glas- och metallkronor från senare delen av 1800-talet.

Helt naturligt dominerar det danska materialet. Av totalt 79 återger 69 helsidesbilder ljuskronor i dansk ägo, nio är svenska och endast en norsk. I stort sett spelar denna disproportion ingen större roll, eftersom stilutvecklingen är ganska likartad i de tre länderna. Men då det gäller vissa typer — framförallt de svenska s.k. barockkronorna — föreligger en klar skillnad mellan det danska och svenska materialet.

De svenska ljuskronorna från 1700-talets mitt och senare häft kan i stort sett indelas i två typer: "barockkronor" och "venetianska" kronor. Båda termerna är olyckligtvis missvisande men har vunnit spridning inom antikhandeln.

Den s.k. barockkronan har ett antal volutformade metallarmar, av vilka de nedre bildar en vid krets och uppbär ljuspiporna medan de övre är kortare och utgör fästen för den slipade glasbesättningen. Dessa metallarmar kan antingen vara fästade vid en mittstam, bestående av en grov järntråd med påträdda balusterformade glasdelar, eller också vara inbördes sammanfogade till en fribärande stomme. Kronans kontur blir mer eller mindre päronformad — Waagepetersen kallar den burformad.

Den s.k. venetianska glaskronan har normalt en glasklädd mittstam som uppbär två eller flera konsoler av trä eller metall. Dessa runda konsoler är längs ytterkanten försedda med fyrkantiga hål,

vilka utgör fästen för ljusarmar av glas samt prydnadsarmar, "horn" etc som uppbär den övriga glasbesättningen. Dessa volutformade glasarmar är vanligtvis tvär- eller spiralrefflade, och träkonsolen döljes på undersidan av en invändigt förgylld glasskål. På vissa svensktillverkade glaskronor kan även konsolen vara helt av glas; glasarmarna uppbäres då ytterst av glaskedjor.

"Barockkronan" har av allt att döma utbildats i Frankrike vid början av 1700-talet och den var i vårt land den mest populära typen från Fredrik I:s tid till århundradets slut. Först vid slutet av den gustavianska tiden fick den en allvarlig konkurrent i den sirligare kristallkronan med en liten mässingsring upptill och en vidare ring (med ljushållare) nedtill, sammanhållna genom glesa kedjor av små fasett slipade glas; denna krona med skål- eller korgformig botten bildar övergång till Karl Johanstidens empirekronor med "plym, kjol och korg".

Den "venetianska" kronan, som Waagepetersen kallar glasarmskrona, lär ha uppstått på så sätt att mittstam och ljusarmar av metall helt täckts av kulor och korta rör av klart eller färgat glas. Detta skall ha skett i slutet av 1600-talet eller början av följande sekel, men var det skett, därom tvista de lärde; man har gissat på Murano invid Venedig, Böhmen, Orléans och England.

En märklig svensk glaskrona, som Waagepetersen tydligen inte kände till då han skrev sin bok, skulle möjligen kunna bidra till lösningen av problemet. Det är den som hänger i Kungsalen på Skokloster. Denna krona är den enda glaskrona i Norden — och kanske i Europa — som med säkerhet kan tidsbestämmas så tidigt som till 1660-talet, som är praktiskt taget oförändrad till sin form och som hängt på sin nuvarande plats i 300 år. Den finns nämligen upptagen i en inventarieförteckning från 1672.

Skoklosterkronan har åtta smäckra ljusarmar av försilvrad metall, fästade vid en liten metallkula på mittstammen. Stommen består av grövre och finare metalltrådar, som är helt överklädda med kulor och pärlor av klart glas (numera genom glassjuka mjölkvitt) och i mindre omfattning blått och gult glas. Utsmyckningen består i övrigt av små refflade kläppar, rosetter och päronformade kulor, de största 6 cm långa. Inga glasdelar är slipade. Hela kronan har en höjd av 115 cm och en diameter av ca 75 cm. Förekomsten av glassjuka skulle kunna tyda på att

glasbesättningen har venetianskt ursprung, men det finns tyvärr inga uppgifter i Carl Gustaf Wrangels räkenskaper om varifrån han inköpt ljuskronan. Det finns emellertid vissa omständigheter som tyder på att den är tillverkad i Stockholm — och i så fall vid Melchior Jungs glashytta på Södermalm. Där har man bevisligen på 1670-talet "förutom ljuskronor" även fabricerat "allehanda venedische kristall, ... åtskilliga färger, ädla stenar av glas samt runda och avlånga glascoraller (glaspärlor) etc". Jung hade några årtionden tidigare anställt italienska glasmakare, och dessa hade på 1640-talet lärt upp svenska arbetare innan de lämnade landet.

"Barockkronan", som var så vanlig i Sverige (och även annorstädes t ex i Ryssland) har enligt Waagepetersen "efter alt at dømme ikke vundet større udbredelse i Danmark". I Stockholm var det vid och efter mitten av 1700-talet dessa glaskronor som såldes mest, och det synes främst ha varit spegelmakarna som en gros anskaffade glas och metalldelar för att därav sammansätta kronorna. I vilken omfattning de slipade glasdelarna var importerade, är svårt att avgöra. Sannolikt var det mer böhmiskt än inhemskt glas som kom till användning. Tillfälligtvis vet man att spegelmakaren Olof Westerberg d.ä. 1758 bland åtta anställda arbetare hade en "ljuskronslipare" och en metallarbetare.

I Danmark och Norge var glasarmskronan mest populär, och den blev enligt Waagepetersen huvudsakligen importerad från Böhmen. Men den har också tillverkats vid åtminstone ett glasbruk i Norge: Nøstetangen. Även i Sverige såldes många glasarmskronor, och man vet genom bevarade räkenskaper att det enbart vid Kosta glasbruk tillverkades 50 dylika ljuskronor under åren 1742—1781.

1800-talets mångskiftande former av kristallljuskronor med industrimässigt slipade prismor — Waagepetersen visar bl a "Wienerprismor" och "fotogenprismor"! — är utförligt behandlade och illustrerade i boken, och här torde urvalet vara allmängiltigt även för vårt land.

En hel del av det ovan sagda rörande de svenska förhållandena saknar man i Waagepetersens lilla bok — helt naturligt eftersom den svenska litteraturen är så mager inom detta ämnesområde. Men detta hindrar inte att Waagepetersens bok varmt kan rekommenderas åt alla som är intresserade av 1700- och 1800-talens ljus-

kronor. Och icke minst värdefull är den långa sviten av helsidesbilder; den kan förmedla mycken god kunskap.

Erik Andréén

SUNE JONSSON: *Minnesbok över den svenske bonden*. LTs förlag. Stockholm 1971. 311 s., ill.

Inom folklivsforskningen har under decennier talats om hur det brådskar med insamlandet av folkкультurens rester: klockan är bara ett par minuter i tolv och det är bara det sista kapitlet av den svenske bondens historia som återstår osv. Fältetnologernas farhågor har delvis besannats: den traditionella folkкультuren har, framför ögonen på fackmän, gradvis försvunnit. Det återstår dock mycket av värde, såväl halvförgädet i olika miljöer, som i äldre människors medvetande. Sune Jonssons nu föreliggande bok presenterar några av dessa miljöer från en by som har behållit många drag ur en livsföring som enligt myndigheterna knappast har existensberättigande längre.

Författarens syfte har i första hand ej varit att lämna stoff till kulturhistorisk forskning. Men det gör han ändå i allra högsta grad genom en fräsch presentation av olika människooöden och av en numera unik livsföring som han skildrar med säker hand och fullständig förtrogenhet. Minnen och händelser återges slående och träffsäkert i en konstnärlig upplevelse. Skildringen är tagen från några hushåll i en småländsk by, Attsjö, där författaren tillbringade några månader under olika årstider för att kunna deltaga i det mesta som hände i byn i fråga om arbetsliv i marken och på gården men även i livets andra yttringar, fester och kalas m m. De fysiska förutsättningarna gör bygden ålderdomlig ur odlingsynpunkt: 1950 svedjade man alltjämt. Att här få sin näring ur jorden var bland de svåraste uppgifterna i landet. Stenen var människans värsta fiende: åkern var så stenig att man kunde ta sig från den ena kanten till den andra genom att hoppa på stenarna. Man kämpade även med skogen, mossan och de sura markerna.

Skildringarna av arbetslivet omspänner nära 100 år med hjälp av människornas minnen som författaren skickligt kan plocka fram. Läsaren får utförliga och ofta dramatiska skildringar av

text stenröjning, madslåtter och mossodling som gjordes enligt både gammalt och nytt sätt. Den gamla bysjön var slättersjö om somrarna. Då var sjön full med folk. Var och en hade sina stycken och man "slog" tillsammans. Ett trettiootal ungdomar var där med träskor och madskor på fötterna. De som "slädde" gick på "blockar" på ett särskilt sätt för att få gräsroten att bära. Man minns också tröskningen då man senast klockan fem stod på loggolvet. Då lystes det med tjär-bloss. Arbetet pågick i lag i "tvåtrask" eller "tre-trask".

Man började tidigt i barndomen. En gammal man minns att han som liten pojke körde tröskverket och fick lov att bindas fast på bommen för att inte ramla av. Arbetskildringarna uttrycker mer än enbart redogörelsen för de tekniska utförandena. Arbetet utgjorde själva livet som man talar om med inlevelse och värme. Kontrasten mellan de gamlas pliktförankrade syn på arbetet och dagens mekaniska livsuppfattning är oändligt stor. De nu gamla kvinnorna hade det inte lika bekvämt förr som nu. Då var kvinnorna alltid i färd med något skapande arbete. "Man visste alltid att man hade gjort någonting och man kunde trösta sig och räkna och beskåda allt som hunnit fram ur fingrarna på en." Författaren framhäver med rätta att "arbetet har egentligen inte handlat om dem själva utan om en livsform som man identifierat sig med och förtröstat sig på". Om något oförutsett ej inträffade hade man också vad man önskade sig: "Korv gjorde vi också var gång vi slaktade. Då hade vi en stor stake i kökstaket, och jag brukade räkna till trettio korvar som hängde där på staken och kände mig rik och utan oro för den närmaste framtiden."

Det är mest de gamla förhållandena som skildras i text. Men det omtalas också hur nyheterna kom till Attsjö, hur man torrlade gammal sjöbotten, odlade mossar och riktade blicken utanför sin bygd. Sommaren 1970 hyrdes för första gången ett modernt tröskverk i byn. Huvuddelen av byns tröskningsarbete, som förr pågick från skörd fram till jultiden, klarades av på 10 timmar. Författaren publicerar en tabell där innovationsgrupper är framställda på grundval av mellansvenskt material. Här visar han hur dragkraften, redskapen och driftsformerna förändrades från 1880-talet.

Boken är, som många andra av Sune Jonssons

böcker, en bilderbok och den kommer säkerligen att bläddras i av en större publik än den kanske kommer att läsas av. Och det kan göras med stor behållning. Drygt 500 bilder i svart-vitt presenterar nutiden och täcker i stort sett samma fält som berättelserna. Man finner här hela livscirkeln där varken liesliping eller husförhör har glömts. Dessa bilder liksom i andra av författarens bilderböcker är lika mycket representativa för en skicklig fotokonst som för den etnologiska dokumentationen. Här kommer författaren djupt in i bondemiljön och slår därmed våra fältetnologer av facket. Den enda invändningen jag här kan göra berör bildernas dokumentationsvärde: man hade önskat sig bildtexter eller utförligare sådana. Inte alla känner till bondenäringarna som författaren själv och man hade gärna velat bli underrättad om både föremål och arbetsteknik — precis som man blir underrättad om sådant i texten.

Författarens syfte med boken går däremot utöver själva miljöskildringarna. Dessa tjänar närmast som underlag för ett budskap, en opposition mot det sätt på vilket den svenske bonden behandlas av diverse myndigheter och planerare som tycker att småbönderna representerar närmast en nationalekonomisk belastning. Boken vill ge en elementär kunskap om människan och de traditioner hon är rotad i för att bättre förstå de tysta men samtidigt delvis tragiska förändringar som pågår i denna välfärdsstat. Vad som nu sker är nämligen fullt jämförbart med skiftenas verkningar som de föregående generationerna så smärtsamt har upplevt. Författarens inlevelseförmåga ackumulerar de brinnande problem som upplevs i dag av de flesta av landets jordbrukare. Boken talar till en stor publik och lär samtidigt fackmän inom olika ämnen.

Mátyás Szabó

Ethnologia Scandinavica. A journal for nordic ethnology 1971. Red.: NILS-ARVID BRINGÉUS. 199 s., ill. Subskr. kr 20:— eller § 4, adr. Nordiska museet S - 115 21 Stockholm.

Tidskriften *Ethnologia Scandinavica* är en efterföljare till *Folk-Liv*, som 1937 grundades av Sigurd Erixon. Programmet förblir detsamma,

huvudvikten skall ligga på den materiella och sociala kulturen. Alla bidrag publiceras på engelska eller tyska. Den allnordiska karaktären förväntas komma till starkare uttryck än tidigare såväl ifråga om medarbetare som ekonomiskt stöd. Till sitt förfogande har redaktören en rådgivande nordisk kommitté bestående av Gösta Berg, Knut Kolsrud, Holger Rasmussen och Asko Vilkuna. Som utgivare står fortfarande Gustav Adolfsakademien.

Föreliggande årgång blir enligt redaktörens förord icke normgivande för fortsättningen. Det kan förefalla egendomligt att låta en nystart vara otypisk men har tydligen betingats av det tungt vägande praktiska skälet att begagna en möjlighet ta igen den tidigare starka eftersläpningen. Att årgången 1971 blivit en temabok med ett stort antal icke-nordiska författare beror på att den utgör mötesberättelsen från det internationella symposium för etnologisk matforskning, det första i sitt slag, som hölls i Lund i augusti 1970. I Rig 1970 s. 114 ff har symposiets initiativtagare och organisatör Nils-Arvid Bringéus lämnat en kort redogörelse för förhandlingarna. De där återgivna föreläsningsrubrikerna svarar mot de nu publicerade uppsatserna, som därför här ej skall uppräknas.

I nämnda årgång av Rig (s. 97 ff) har också på svenska publicerats Bringéus eget föredrag vid symposiet Problem och metod vid etnologisk matforskning. Som sig bör stod metodfrågorna i centrum för förhandlingarna. De gällde bl. a. insamlingen av nya data och kontrollen av äldre historiska källor. Men särskilt intensivt framhölls kravet på komplexa studier och denna anmälan skall inskränka sig till att nämna några exempel härpå. Det bör vara karakteristiskt för en etnologisk matforskning, säger Günter Wiegelmann i sin inledande uppsats, att den har *måltiden* som minsta enhet. Och Bringéus betonar vikten av att studera hela kostkomplex. Detta är också vad Gösta Berg gjort när han visar varför potatisen trots en massiv propaganda hade så svårt att slå igenom. Den lät helt enkelt inte anpassa sig i den gamla måltidsordningen, åsikten att den skulle ersätt rovan är ett misstag. För gemene man blev den senare en ersättning för brödet, men det var först när brännvinsbränningen gjorde odlingen attraktiv. Tidigare hade potatisen närmast varit lyxmat.

En matvanas sociala förekomst är alltså av

vikt att observera. Ett högst belysande exempel på hur ett studium ursprungligen inriktat på en enstaka maträtt fick utvidgas till såväl de ekonomiska som de sociala och idémässiga sammanhangen ger Renée Valeri (fil. lic. från Lund och uppskattad funktionär vid symposiet) i sitt bidrag. Det behandlar användningen av "confit" i sydvästra Frankrike, en konserverrätt med salt och fett och beredd vanligen av fetad gås eller anka men också av fläsk. Underlaget är odlingen av majs. "Confit" har haft växlande användning och även olika värdering som traktering. Byarna har haft skilda mönster beroende på jordbrukens storlek och invånarnas ekonomi. Men markerade skillnader ligger också i tidsplanet. Införandet av den amerikanska s. k. hybridmajsen gav även de mindre jordbruken möjlighet till produktion i större skala och därmed också ökade kontanter för köttinköp med mindre beroende av egen konservering. Den ökade turismen och intresset för lokalpräglade maträtter gjorde till sist den gamla vardagsmaten "confit" till bjudmat och delikatess.

Att olika naturtillgångar ger upphov till skilda matvanor är en självfallenhet. Den starka motsättning i fråga om födan som funnits i det österrikiska Steiermark mellan dess nordvästra och sydöstra hörn svarar mot ett alpin områdes mjölkhushållning och ett back- och slättlands sädesproduktion. Men i sitt bidrag visar dr Anni Gamerith, Graz, att skillnaden ej bara beror på olika egna produkter utan framför allt på matlagningens olika teknik, som i sin tur bestäms av eldstadens art. I nordväst har man haft öppen härd, som tillåter ett bekvämt handhavande av en maträtt under tillagningen. I sydost har man för att spara på den knappa bränsletillgången använt ugn både för värme och matlagning. Ris och avfallsbränsle gav i de små ugnarna i dessa trakter en hastigt uppflammande eld, som dock ej kunde användas mer än för viss matberedning. Med kokspisen fick man sedan en eldstad som fungerade både som öppen härd och som ugn. Därmed kunde olika maträtter övertagas från det ena området till det andra.

En annan undersökning från Österrike som också belyser hithörande problems komplexitet presenteras av docent Károly Gyal i Wien. Den gäller Burgenland, som före 1921 tillhörde Ungern och länge var ett mycket efterblivet område. De sociala förhållandena gjorde att en ut-

präglad självhushållning bibehölls. Avgörande för inbrottet av en ny tid blev det penningvärde timret plötsligt fick genom en starkt ökad efterfrågan. För eget bruk fick man endast avfallsvirke som även här tvingade fram inköp av kokspis. Samtidigt blev det också mer ekonomiskt att bygga med tegel än med timmer. I de nya husen fick man då plats för det större köksutrymme som den nya eldstaden krävde. Men för kokspisen behövdes nya kokkärl, som i sin tur förändrade matlagningen.

Ethnologia Scandinavica 1971 avslutas med en serie recensioner, den inte minst betydelsefulla delen av tidskriftens uppgift att internationellt sprida kännedom om nordisk etnologisk forskning. Det är att hoppas att ekonomiska resurser skall stå till förfogande, så att de dryga över-sättningskostnaderna bemästras och den internationella karaktären inte som tidigare blott blir ett program.

Sigfrid Svensson

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok 1971. 200 s., ill.

Fataburen 1971 tar upp mycket aktuella ämnen inom barnets värld. I många fall rör det sig om helt nya infallsvinklar. Ofta innehåller årsböcker artiklar som av redan välkända specialister skrivits med särskild tanke på en större publik. Så är emellertid inte fallet med denna årgång av Fataburen. Sammanlagt innehåller volymen 10 artiklar av lika många författare. Av dessa är det endast Nils-Arvid Bringéus, Mátyás Szabó och Bengt af Klintberg, som i litteraturförteckningen hänvisar till egna tidigare publikationer. Enbart detta förhållande visar i hur hög grad det här är fråga om nyheter.

Bringéus tar i sin uppsats Svenska dopseder fram exempel på hur folk försöker markera socialt avstånd genom att göra tvärt emot det av dem för lägre ansedda skiktet. Ett modernt sådant exempel är valet av plats för dopet. Författaren pekar också på hur "dopet har förvandlats från en högtid i grannelaget till en sluten familjefest". Fadderskapets historia i Sverige analyseras och de äldre vidskepliga bruken i samband med dop beskrivs. En undersökning om det moderna bruket av dopljus och faddergåvor redovisas även.

Mátyás Szabó har skrivit om Barnarbetet i agrarsamhället. Artikeln ger en engagerande översikt över de olika arbeten som barn har utfört i Sverige. Man ställer sig dock undrande till följande slutsats: "Utan barnens arbetsinsats skulle landet förmodligen aldrig ha kommit upp till den senaste tidens höga levnadsstandard." Författaren pekar inte på de samtida förhållandena i det övriga Europa. Barnarbetet var betydligt mera utbrett i andra länder än de nordiska och har sålunda haft betydelse för hela den västerländska civilisationen. Var har det upphört först? Mönstret för barnarbetet i fabriker i Sverige behöver inte enbart gå tillbaka på förhållandena i det svenska agrarsamhället utan kan sökas inom olika sektorer inom Västerlandet, t. ex. det västeuropeiska industriområdet, gamla internationella hantverkstraditioner (sotarpojkar i Savoyen!), feodal- och slavsamhällena. Mátyás Szabó har gjort en pionjärinsats med sin artikel och anmälnaren hoppas att den följs av många ytterligare specialundersökningar.

Varför har elefanten röda ögon? är överskriften på Bengt af Klintbergs bidrag. Hans material är i huvudsak 600 gåtor som skolbarn sände in till Sveriges Radio 1969. Förf. har först sällt bort hälften av materialet med motiveringen att det rörde sig om traditionella gåtor. Den andra hälften analyseras. Anmälnaren, som aldrig sysslat med gåtor, anmäler härmed sin nyfikenhet beträffande en eventuell utredning rörande de gåtor som föräldragenerationen till de av af Klintberg använda unga sagesmännen använde. Var någonstans passar de absurda gåtor (antigåtor?) in, som bl. a. under benämningen picassovitsar florerade under anmälnarens barndom på 1940-talets Lidingö?

Om den internationella flickboken i svensk tappning har Mary Ørvig forskat. Hon har studerat flickböckernas motivval, miljöskildringar, förhållande till den allmänna politiska, pedagogiska och religiösa debatten och dessutom ställt dem i relation till respektive författares eget liv. Mycket mer kan man inte begära. Den som aldrig har tyckt om flickböcker blir dock inte omvänd. Avsmaken för genren snarare förstärks genom Ørvigs artikel. Var det rent av meningen? Av särskilt intresse för etnologer bör författarens hänvisningar till de tyska flickböckerna vara. De fördomar som hon där pekar på är inte de gängse beträffande unga flickor utan sådana

som kan geografiskt och tidsmässigt förankras.

Knut Sveri och Sven Ulric Palme behandlar problematiken kring önskade barn ur skilda aspekter. Den förre ger en översiktlig framställning av juridiken i samband med de s. k. oäkta barnen, särskilt aktuell genom lagändringen 1970, som ger utomäktenskapliga barn arvsrätt även efter fadern. Den senare granskar de faror som fosterbarnen var utsatta för från bl. a. sina betalda vårdare. Författaren ger därigenom abortfrågan en ny dimension. Dessutom ges en fyllig bakgrund från Stockholm till 1924 års barnavårdslag.

Arne Biörnstad har utgått från personliga minnen från 1930-talets idylliska barnvärld i Stockholm och ägnat sig åt funderingar över barns lek-miljö såväl historiskt, socialt som ideologiskt. Materialet har författaren huvudsakligen hämtat från Skansens samlingar. — Om lek med tennsoldater och tennfigurer och tillverkningen av dessa informerar Göran Axel-Nilsson grundligt och med föredömlig objektivitet. — Barnkläder beskrivs av Inga Wintzell.

Det svåra ämnet Hur synen på barndomen förändrats har lockat Göte Klingberg. Han blandar här psykologi, pedagogik och etnologi och försöker på några få sidor ge överblick, analys och egna goda råd. Därvid anseende att källmaterial och litteratur rörande synen på barndomen är svårt att finna. Liksom i all vetenskap är det här fråga om problematik och metoder. Nog finns det både material och litteratur, vilket bl. a. de övriga artiklarna i samma volym vittnar om.

Det säger sig självt att ett temanummer — detta är Fataburens fjärde — måste innehålla arbeten av växlande aktualitet och värde och ofta hörs kritik mot själva idén. Det är emellertid anmälnarens uppfattning att temanummer ger möjlighet till intensivare debatt och därmed mer inspiration för andra forskare än om volymerna splittras på många ämnen.

Ulla Lindström

*Varbergs museum, årsbok 1971: Red.:
BENGT-ARNE PERSON. 190 s., ill.*

De olika provinsmuseernas årsböcker är ofta en mycket stimulerande läsning. En av orsakerna torde vara att de i fråga om sitt innehåll just är

provinsiella. De ger ur olika aspekter en inblick i småstadens och landsbygdens liv som väcker läsarens nyfikenhet på ifrågavarande stad och det landskap där den är belägen.

I min hand har jag fått Varbergs museums årsbok 1971. Den innehåller fem uppsatser, flertalet skrivna av "lekmän". Musikdirektör Inga Bernander i Väröbacka skriver om Klockarna i Värö pastorat, där yrket gick i arv inom samma familj från 1672 till 1896. Om den halländska fiskerinäringen, som kom i gång så sent som under andra hälften av 1800-talet, och dess utveckling fram till våra dagar berättar fiskerikonsulent Gösta Edman, Falkenberg. Fil. kand. Irmelin Glennsäter har gjort en inventering av halländska gratulations- och begravnings tavlor och presenterar materialet i sin uppsats Minnestavlor i Halland. Det är väl närmast den som föranlett att jag fått recensensuppdraget och jag återkommer nedan härom. Två olika slag av hantverk får sin belysning i årsboken: Hellsunds kakelugnsmakeri i Varberg, som skildras av fröken Ruth Sander, Oslo, och Guld- och silversmeder i Falkenberg med f. folkskollärare Ernst Walerius, Göteborg, som författare.

Årsboken innehåller även verksamhetsberättelse för Varbergs museum 1970. Den vittnar om en livlig aktivitet inte minst inom utställningsområdet. Men är inte utdraget ur besöksboken vid detta laget otidsenligt? Även om Mel Ferrer och Trevor Howard skrivit sina namn i den.

Genom sin inventering av de halländska minnestavlorna har Irmelin Glennsäter fått fram ett material av omkring 300 tavlor, som tillkommit i samband med bröllop, födelse- och namnsdagar och begravingar. Liksom i Skåne tillhör minnestavlorna 1800-talet och början av 1900-talet och någon större skillnad i tid föreligger inte mellan dem. Brölloptavlorna förefaller att

vara de äldsta. Den tidigaste halländska tavlan är från 1813, en skånsk brölloptavla är daterad 1828. Begravnings tavlor är kända i Skåne från 1820-talet, i Halland åtminstone från 1835. Födelsedagstavlorna förekommer i Halland på 1840-talet. Från Bjärehalvön i nordvästra Skåne, som är ett utpräglat novationsområde, föreligger en tavla från 1834. I norra Halland har även ett mindre antal namnsdagstavlorna påträffats. I Skåne var sådana helt okända.

Minnestavlorna är spridda över större delen av Halland. I de norra och mellersta häraderna har funnits en mycket rik produktion och ett stort antal konstnärer. Blomsterkransen är det mest omhuldade motivet och dominerar helt gratulationstavlorna. Begravnings tavlor har en mera sträng och allvarlig prägel. Den konstnärliga kvaliteten är skiftande. I södra Halland, i Hök och angränsande härad, dominerar tavelmåleriet av Erik Jacob Romberg (1810—1895) och hans lärjungar. Ledmotivet i Rombergs kompositioner utgörs av en arkitektonisk inramning av tavlans mittparti med kolonner, som uppbär ett rakt bjälklag, och en rikedom av detaljer från nyklassicismens och barockens formförråd.

Författaren ger en beskrivning inte enbart av minnestavlornas utbredning, ålder och motiv, utan även av deras text, teknik och inramning. Även om flertalet tavlor var utförda i akvarell användes även andra tekniker som t. ex. klipp och broderi. Mycket värdefull är förteckningen över kända konstnärer i slutet av uppsatsen och den mera utförliga presentationen av sju av dem. Författarens undersökning präglas av grundlighet och det material hon sammanställt kompletterar de uppsatser som tidigare skrivits om svenska minnestavlor.

Barbro Hamenius

KORTA BOKNOTISER

Kyrkohistorisk årsskrift. Sjuttiofjärde årgången 1971. Red.: S. Göransson. XI + 343 s.

Kyrkohistorisk årsskrift, som under halvtannat årtionde mönstergillt redigerats av prof. Sven Göransson i Uppsala, utgör den svenska kyrkohistorieforskningens huvudorgan. I den senaste årgången, som nyligen utkommit, förekommer flera uppsatser av mera allmänt kulturhistoriskt intresse.

Den nyss bortgångne lektorn Nils Söderlind be-
drev under flera årtionden djupgående forskning-
ar i den äldre äktenskapsrätten i Sverige och pu-
blicerade tid efter annan brottstycken därav. Nu
har här utgetts hans undersökning om "Trolloff-
ning medh festningh och Wielse" under reforma-
tionstidevarvet. Även om förf. inte når mycket ut-
över Lizzie Carlssons och A. Thomsons grundliga
forskningar på detta område, är det värdefullt att
ha tillgång till det omfattande och noggrant ana-
lyserade material som här föreligger.

Till den äldre svenska uppbyggelselitteraturens
historia ger A. Simonsson ett bidrag genom att på-
visa Christian Scribes stora inflytande på åtskilli-
ga svenska kulturpersonligheter, såsom Jesper Sved-
berg, Sven Bælter och Carl Linnæus. Genom sta-
tistiska beräkningar har han verifierat denna på-
verkan, som tidigare blivit framhållen av olika
forskare.

Även kan här pekas på Kari Tarkiainens under-
sökning om Den svenska synen på den grekisk-or-
todoxa religionen i början av 1600-talet. Det är
ett slags opinionsundersökning på grundval av ett
rikhaltigt källmaterial, såväl statsurkunder som
teologiska skrifter. Analysen uppdragar att här fö-
religger en bestämd politisk propaganda för att
främja utrikespolitiska syften. — Den omfattande
recensionsavdelningen (s. 205—343) ger en god
introduktion i den aktuella kyrkohistoriska litte-
raturen, såväl den nordiska som den kontinentala
och den anglosachsiska.

Hg Pl.

ARVID HOLMSTRÖM: *Cimbrishammia 1759*.
Övers. från latin av GÖSTA MALM-
STRÖM och GUSTAF ÅBERG. Föreningen för
fornminnes- och hembygdsvård i sydöstra
Skåne. Simrishamn 1971. 56 s.

Såsom Nils-Arvid Bringéus framhållit i en recen-
sion (SDS 4. 11. 1971) utnyttjades ovannämnda
historisk-topografiska disputation snabbt som käll-

skrift, nämligen av Abraham Hülphers i hans sam-
tidiga reseanteckningar från Simrishamn (dock
utan uppgift om källan). Arvid Holmström, som
 sedermera blev rektor i Simrishamn, har beskrivit
sin födelsestad, dess bebyggelse, näringsliv, kyrka
och styrelse. Men avhandlingen är också ett tids-
typiskt exempel på tillämpad vetenskap i Linnés
och nyttans tidevarv. En praktisk avsikt med av-
handlingen har säkert varit att skapa opinion för
att det påbörjade byggnadsarbetet med hamnen
skulle få slutföras med hjälp av statsmedel. Ham-
nen var nödvändig för stadens näringsliv, som dock
enligt Holmström även på annat sätt behövde re-
formeras. Till Simrishamn hörde stora jordarealer
och förf. utropar förebrående: Hur länge skall sta-
dens borgare bedriva sina lantliga sysslor för vilka
de försummar sig själva, sina göromål och uppgif-
ter. Han yrkar på en lagstiftning som förhindrar
denna "falska klokhet" som gör stad till land. Det
är ett eko av tidens merkantilistiska röster. Stads-
näringsarna skulle först och främst befrämjas. Sim-
rishamnsborgarna borde på sina marker plantera
mullbärsträd för silkesmaskodling. Och stadens
stora fårhjordar borde utnyttjas för finare ullspå-
nad som kunde ersätta den kostsamma importen
av utländska garner. Det är visionen av Jonas Al-
strömers textilanläggningar i Alingsås! Holmströms
näringsekonomiska synpunkter hade säkert varit i
säck innan de kom i påse. Här kan nog användas
det i våra dagar om undervisningen så ofta miss-
brukade ordet indoktrinering.

S. S.

Tre socknar — Sävsjö stad. Skrifter utg.
av Sävsjöortens fornminnes- och hem-
bygdsförening 1 och 2. Sävsjö 1967 och
1970. 116 och 136 s., ill.

Sävsjö stad består av de sammanslagna tre sock-
narna Vallsjö, N. Ljunga och Hjärtlanda. Skrift-
seriens rubrik innebär att den avser att skildra så-
väl tätbebyggelsen, vilken till sist blev stad, som
det gamla bondesamhället som fanns dessförinnan.
Skriftseriens uppläggning kan vara värd att beak-
ta. Samtagna blir de olika delarna en stads- och
sockenbeskrivning, där dispositionen tydligen inte
är mer bindande än att nya avsnitt kan tillfogas
allteftersom ekonomiska och personliga resurser
står till förfogande. Härigenom behöver orten inte
vänta i decennier på en färdig historik utan får
den istället etappvis.

Bebyggelse, ortnamn, folketro, kyrkor och trak-

tens forna herresäte behandlas i de båda nu föreliggande delarna, stoff som regelmässigt hör till våra Ortsbeskrivningar. Men vid sidan härom är inlagda moment som är mindre vanliga i dessa: om det kyrkliga folklivet (byggt på material i Kyrkohistoriska arkivet i Lund), om flyttnings- och giftermålsfälten och om gästgiveri och skjutshåll. Författarlistan visar att redigering och författarskap har nära anknytning till universitetet i Lund och dess studerande.

Det liggande formatet är ovanligt bland publikationer av detta slag. Tillkommet av originalitetsjakt eller ej har det i varje fall gett möjligheter till en god illustrering och passar dessutom väl till kartor över ett område med sin längdsträckning i öst och väst. Det sammanhållande syftet med serien skulle motivera att i fortsättningen en innehållsförteckning avtryckes för tidigare utkomna delar.

S. S.

Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1971. Red.: ÅKE FREDSJÖ. 120 s., ill. Årsavg. kr 10:—.

Ett väsentligt instrument för fyllandet av sin självfallna uppgift att befrämja forskning och kunskap om hembygden har hembygdsförbunden i årsböckerna. Skulle någon redaktör i en eventuell brist på manuskript anfäktas av tvivel på sin årsboks existensberättigande bör han klargöra för sig att hans uppdrag även innebär att bedriva vad som på tidningshåll kallas aktiv journalistik, dvs igångsätta undersökningar, vars förlopp och resultat kan presenteras i årsboken. Men därtill bör också komma en uppsökande och stimulerande verksamhet, en skyldighet att komma med uppslag och ta initiativ. Utsikten till publicering kan inspirera en lokalforskning, som ifråga om andra tryckningsmöjligheter ofta sitter trångt. Årsboken har alltså en uppgift att fylla oavsett om den går med förlust eller vinst. Men det senare innebär ju också att den har nått en stor läsekrets.

Bohusläns hembygdsförbunds senaste årsskrift skall här få exemplifiera det sagda. Den har sålunda gett möjlighet att publicera en serie högst värdefulla uppteckningar om det äldre fisket på Skaftö (en historisk-topografisk skildring av ön ingår i årsskriften 1968). Uppteckningarna gjordes i början av 1940-talet efter flera sagesmän födda vid förra seklets mitt. Vidare publicerar museichefen Allan T. Nilson i årsskriften en dagboksdetaljerad skildring av sina besök på Klöverön intill Marstrand (förf. skriver Klöverön i anslutning till Ortsuttal och äldre skrivformer). Ön är aktuell genom att huvuddelen nu blivit naturreservat. En beskrivning av Hjärmedals stenbrott utgör ett bi-

drag till stenindustrins korta historia i Bohuslän. En presentation av den på Orust belägna lilla badorten Stillingöns tillkomst har samtidigt en kulturminnesvårdande avsikt: förändringar här bör ske med varsamhet.

I den sistnämnda artikeln ger enhetligheten i de äldre sommarvillornas utseende förf. anledning att diskutera förebilder. Detsamma gör fru Lisbeth Larsson beträffande ett annat slags byggnader med påfallande enhetlighet, nämligen de för norra Bohuslän karakteristiska fyrdelade, nästan kvadratiska husen med bl. a. långt utskjutande takfall och en speciell fönsterplacering. Det är ett annars ofta förbisett material som här behandlas. En tabell med mått ger ett påtagligt bevis på den starka enhetligheten. Men härigenom synes också förf:s typologiska tolkningsförsök av planlösningens lokala uppkomst rätt realistiska. Det gäller säkert en från annat håll upptagen färdig planform. Det hade varit anledning att studera Sven B. Ek, Nybildning och tradition, förändringar inom allmogens bostadsskick i norra Ångermanland (1959), där den likartade s. k. halv Korsbyggnaden behandlas. Värdefulla är förf:s iakttagelser om fönsterplacering och snickerier, där lånen utifrån getts lokalkaraktär.

S. S.

KRISTIAN HALD: *Personnavne i Danmark, I. Oldtiden.* Dansk historisk fællesforening. Köpenhamn 1971. 123 s., 1 karta.

Så långt vi kan följa historiska källor tillbaka har människorna begåvats med individuella namn. Här i Norden följde man i äldre tid huvudsakligen tre principer vid namngivningen, nämligen variation, allitteration och senare också uppkallelse. Variationsprincipen innebär att barnen får namn som innehåller ett led ur faderns (någon gång moderns eller en annan släktings) namn. På en bornholmsk runsten nämns t. ex. Ökil som fader till Alfkil och Thorkil. Exempel på allittererande namn möter vi i Ynglingatals kungalängd med namn som Erik, Alf, Yngve, osv. Uppkallelsen, som blev särskilt vanlig under vikingatiden, går ut på att barnet uppkallas efter någon avliden anförvant, t. ex. farfadern eller morfadern. Uppkallelse förekom mycket i bondesamhället ända in i vår tid och förekommer i viss utsträckning ännu.

Namnskicket har emellertid skiftat under tidernas lopp. Namn har kommit ur bruk — men ibland tagits upp igen — och nya har kommit till. Dansk historisk fællesforening har i sin handbokserie publicerat första delen av *Personnavne i Danmark* av Kristian Hald, och den behandlar danska namn under forntiden. Två följande delar är avsedda

att behandla namn, som lånades in under medeltiden, samt tillnamn, resp. namnskicket utveckling i nyare tid och familjenamnens uppkomst.

Namnmaterial till den utkomna delen har Hald hämtat från urkunder av olika slag, från runstenar och ur ortnamn. Först behandlar han de sammansatta namnen och börjar med det kanske mest kända urnordiska namnet Gallehus-hornets Hlewagastir. Ett särskilt kapitel ägnar han namn sammansatta med gudanamn eller gudabeteckningar, framför allt Tor-namnen. Efter att ha behandlat också osammansatta namn och kortformer av olika slag redogör Hald för namnens geografiska utbredning och förändringar i namnförrådet fram till medeltiden. Sammanlagt behandlas i boken c. 250 namn.

Det danska namnbeståndet är mycket väl förtecknat i det stora verket Danmarks gamle personnavne, som i synnerhet ger rikhaltiga belägg på namn från medeltiden. Man saknar emellertid i detta verk namn från Normandie och engelska Danelagen, men också namn från dessa områden har Hald tagit upp, och han har då hämtat dem ur arbeten som G. Fellows Jensen, *Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire*, och des Gautries, *Les noms de personnes scandinaves en Normandie de 911 à 1066*.

Personnavne i Danmark är en intressant handbok, som ger en koncentrerad översikt över det danska personnavnsbeståndet, dess ursprung, utveckling och utbredning, och man hoppas de två följande delarna inte låter vänta på sig.

S.-B. V.

Sveriges medeltida personnamn. Ordbok utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets akademien personnavnskommitté. Häfte 1: Aabiörn-Ar(n)vidh. Stockholm 1967. Pris kr 20:—.

Vår namnskatt består av en mängd olika skikt tillförda under skilda tidsskeden. Det fornsvenska personnavnsförrådet tillfördes under medeltiden inlån av främst tyska namn (t. ex. Albrekt, Gerhard, Henrik och Herman) som ett resultat av Birger Jarls handelsfördrag med tyska köpmän 1251. Spår av detta tyska inflytande avsattes naturligtvis inte bara i namnskicket, utan även i svenskt språk och svensk kultur överhuvudtaget. Unions tidens intima kontakter mellan Sverige och Danmark har kommit till livligt uttryck i namngivningen. Axel, Stig, Jöran, Mereta (= Märta) och Ebba är exempel på dessa förbindelser. Särskilt aristokratien i de båda länderna kom att i hög grad få gemensamma kulturella och ekonomiska intressen, varför vissa av namnen fick utpräglad

stormanskaraktär, t. ex. Axel. Från anglo-sachsiskt, keltiskt och slaviskt område har en ringare del av det medeltida namnbeståndet kommit. En annan icke obetydlig del — som skulle få än större betydelse efter reformationen — är de kristna namnen på apostlar, evangelister, helgon och martyrer. Tvärtemot våra dagars bruk att en person identifieras med ett namn, så skulle de forn- och medeltida namnen karakterisera en person och ge honom något av de goda egenskaper som ett högt föredöme hade.

Första häftet i den planerade ordboken över Sveriges medeltida personnamn föreligger sedan 1967. Ett provhäfte kom 1961. Till grund för ordboken ligger det material som började insamlas 1944 av Svenska ortnamnsarkivet i Uppsala och som övertogs av Personnavnskommittén 1947, vilket i princip omfattar alla belägg, som påträffats i svenska, lågtyska och latinska urkunder från medeltiden, samt ett representativt urval av namn ur 1500-talets äldre jordeböcker och tiondelängder. Ordboken skall omfatta medeltida namn från Sverige och Finland, de norska landskapen Bohuslän, Jämtland och Härjedalen, samt från Gotland. Den danska motsvarigheten till ordboken, Danmarks gamle Personnavne har behandlat personnamn i Skåne, Blekinge och Halland. År 1520 är satt som en ungefärlig gräns framåt i tiden. Det medeltida materialet omfattade 1961 514 000 excerpter i 16°.

Namnartiklarna ger efter en fornöversikt av de välbelagda och formellt intressanta namnen en materialredovisning. Denna presenterar de kända namnbäarna i tidsföljd, var och en med sitt äldsta och yngsta urkundsbelägg och en kortfattad biografisk notis. I förekommande fall hänvisas till litteratur. Sist ges en kommentar till namnet vari anges motsvarigheter i närbesläktade språk för att belysa namnets ursprung och utveckling. Till ordboken hör utförliga källförtecknings- och förkortningslistor.

Värdet av en medeltida namnordbok är betydande. Främst är den naturligtvis ägnad namnforskaren. De svenska namnen är ännu, till skillnad från t. ex. de tyska, föga utforskade. Med fullständig excerpering och redovisning kan forskaren göra bl. a. frekvensberäkningar och personnavnsgeografiska undersökningar. Historikern kan också ha användning för en namnordbok. Tyvärr blir materialet inte representativt för samhället som helhet. Kvinnonamnen vet vi oerhört lite om, liksom om namnskicket hos de lägsta klasserna. Däremot är högre ståndsmaterialet närmast fullständigt. Denna snedhet, som beror på brister i källmaterialet, är dock inget som helst skäl för att underlåta att undersöka de befintliga materialet. Det gedigna och tålmodiga arbete som Personnavnskommittén, dess excerptister och redaktör,

fil. lic. Roland Otterbjörk, lägger ner för att få till stånd en ordbok är värd uppmuntran och beröm.
G. H-g.

GÖSTA BERG: *Skansens Herb Garden — Skansens örtagård*. Skrifter från Skansen 6. Stockholm 1971. 80 s. Illustrerad av Lisa Bauer.

Trädgårdsodling har förekommit i vårt land åtminstone sedan medeltiden, men tidigast var det väl endast frukthagar och kålgårdar man hade. Vid klostren började man emellertid också anlägga krydd- och örtagårdar, och det är väl snarast därifrån bruket att anlägga sådana odlingar så småningom spred sig till herrskapsgårdar och prästboställen. Under de senaste århundradena blev krydd- och örtagårdar allt vanligare även vid bondgårdar och borgarhus. Ja även vid backstugor och husmanshus kunde man finna en liten täppa med kryddväxter och "luktegott" och kanske några vackra perenna blommor. Det är därför inte underligt, att Artur Hazelius när han skapade Skansen också ville visa kålgårdarnas, fruktträdgårdarnas och örtahagarnas växter där. De planteringar, som Hazelius ombesörjde i början av 1890-talet ägde bestånd en del år, men 1914 anlades en ny och större örtagård. Efter femtio år var det emellertid dags att förnya anläggningen, och 1964—65 skedde en omläggning.

I serien Skrifter från Skansen har Gösta Berg nu publicerat en guide till örtagården där han ger kortfattade kommentarer om växternas användning m. m. I boken finns också en skiss över örtagården, så att man lätt kan finna de växter man söker eller slå upp namnet på den växt man just tittar på. Texten är uppdelad i två spalter på varje sida, så att man i ena spalten har svensk text, i den andra engelsk. Notiserna är uppställda i bokstavsordning efter de svenska namnen och i slutet finns två register, det ena upptagande såväl svenska som latinska namn, det andra engelska och latinska. Den svenska botaniska nomenklaturen är emellertid långtifrån stadgad. Besksöta, blågull, doftpion, gurkört och judekörs kallas i viss botanisk litteratur för resp. kvesved, Jakobs stege, luktpion, stofférbomma och japanska lyktor, men de senare namnen finns inte med i Bergs bok. Munklöss är ett mångtydigt namn, och därför hade det i flornorna vanliga hundtunga varit bättre som uppslagsord för *Cynoglossum officinale*. Man frågar sig därför om det inte i en bok av detta slag hade varit bättre med artiklarna uppställda i bokstavsordning efter de latinska namnen och med svenskt och engelskt hänvisningsregister i slutet. Nu rör

det sig emellertid om ett så pass litet antal växter, att olägenheten inte är så stor.

Skansens örtagård är trevlig att läsa hemma vid skrivbordet, och då förstår man hur mycket mer glädje man har av den när man en sommardag står mitt ibland alla växterna i örtagården på Skansen. Lisa Bauer har illustrerat boken med ett tjugotal vältecknade växtbilder, som — enligt vad en ickebotaniker tycker sig se — mycket korrekt återger växterna.

S.-B. V.

CARL-MARTIN BERGSTRAND: *I Lidköping på Carl XII:s tid*. Säfte 1970. 218 s. Pris kr 18:—, inb. 24:—.

Här som annorstädes förekom naturligtvis stöld också i Karl XII:s Lidköping. I Bergstrands bok finns en rad exempel, bl. a. återges ett fall från 1700, där godtrogna förvärvare får gå i borgen för att tjuven skall ställas inför rätta. Tyvärr får vi inte veta hur tvisten löstes. I en penningstöld 5 år senare utdömdes "galgen och sitt liv mista" efter 1653 års straffordning. Enligt denna skulle stölder av mer än 60 daler silvermynt, recidivister för andra gången och alla kyrktjuvar erhålla tjuvstraffet par excellence. Ett falskmyntarstraff som utdömdes under nödmynthens tid 1717 var att brottslingen bl. a. skulle stå i halsjärn vid skampålen "med ett av de falske myntetecken i handen". 1709 gjordes en undersökning inför rätten huruvida fel och brist häftade vid levererat gods. Det var ett sto, som trots utlovad felfrihet påstods vara "ovanefullt". Rätten fann inte det ringaste tecken på någon ovana, varför köpet var giltigt. Talesättet "den som går i borgen, går ofta i sorgen" besannades 1718 när guldsmeden Burman gick i konkurs på grund av ett borgensåtagande. En skomakarmäster dömdes 1709 att utge "en svarsgod oxehud" för en hud som inte uthämtats på fyra år, men därefter enligt skomakaren avhämats av ett ombud. Något tal om avdrag för den tid skomakaren måst hysa skinnet är det inte. I dag har som bekant en hantverkare enligt 1950 års lag rätt att sälja gods som inte avhämats på sex månader samt göra avdrag för sina kostnader för vård, hyra etc. Hittelönen däremot är ett gammalt rättsinstitut. En man som i sin kålgård hittade 20 alnar satin och 23 alnar foderboj fick år 1700 fyra alnar kläde till en rock i hittelön. Tobaksrökning beskattades direkt 1718 genom uttaxering av dem som angavs röka tobak. — Detta är några av de glimtar vi får av nödens och de ständiga pålagornas tid genom Bergstrands domboksutdrag. Kanske drabbades barnen värst. Bergstrand ger en utförlig skildring av barnhemmet i Lidköping och framför

allt av dess svårigheter att få mat. Det är sålunda en rik blandning av mänskliga företeelser, som möter i denna bok.

G. H-g

ANNA-MAJA NYLÉN: *Folkdräkter ur Nordiska museets samlingar*. Nordiska museets handlingar 77. Stockholm 1971. 184 s. ill, därav 64 färgpl.

Nordiska museet har genom en rad publikationer visat att dess stora samlingar belysande det folkliga dräktskicket är förpliktande. Det är dock ända sedan 1949 som den senaste folkdräktsboken utkom, nämligen Anna-Maja Nyléns *Folkdräkter*. Det är denna som nu utgivits i en ny och i det yttre helt oigenkännlig upplaga.

Den ursprungliga texten finns i stort sett kvar, men den har omdisponerats och utökats med kapitel om dräktmaterialet, om svensk dräktgeografi och om folkdräkternas förändringar under 1800-talet. Därmed ger boken också en koncentrerad dräkthistorik. Därtill lämnas delar av en sådan — det är också en nyhet — även vid de enskilda dräkterna.

Helt nytt är bildmaterialet i sitt utförande. De förra akvarellerna har ersatts av färgfoton av dräkterna på figurer, en svår uppgift, som krävt kunniga påkläderskor och en skicklig fotograf. Ett tiotal dräkter i den gamla boken har utbytts. Hela antalet är nu 64 (ej medtagna i bildförteckningen trots blanka sidor). Den allmänna texten har fått en rik illustrering och de enskilda plaggen återges i ett stort antal marginalteckningar. Det nya i bo-

ken har i hög grad ökat dess uppgift att inte bara vara en handledning för dräktbärandet utan också för ett fördjupat dräktstudium, vare sig detta är ett led i utforskningen av hembygdens historia eller ingår i studiet av den allmänna kulturutvecklingen. En utförlig litteraturförteckning är medtagen.

S. S.

Småländska skolminnen. Smålands författarsällsks skriftserie 3. Red.: ANNA LORENTZ och ULLA OLIN-NILSON. Zindermans förlag. Göteborg 1971. 208 s.

Smålands författarsällskap är en sammanslutning av författare med anknytning till hembygden. I ett par föregående volymer har dessa författare skildrat olika upplevelser från Småland. Här föreligger nu en tredje del, där nitton av sällskapets medlemmar medverkat med korta uppsatser om sin skoltid. I brokig blandning — författarna framträder nämligen i bokstavsordning — skildras här livet i landsbygdens skolor, i städernas läroverk och i ett par folkhögskolor. De flesta skildrarna har betraktat tiden på skolbänken, några har sett skollivet från katedern. På grund av det sparsamt tillmätta utrymmet har det mestadels blivit sporadiska anteckningar utan något större dokumentariskt värde. Den litterära kvaliteten är också mycket ojämn. Några av de mera kända författarna, såsom J. A. Göth, Astrid Lindgren och V. Moberg, har nöjt sig med att lämna utdrag ur sina tidigare tryckta verk.

Hg Pl.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. .... 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Bygd och yttervärld* av Sigfrid Svensson ..... 10:—
- Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria* av Sten Rentzhog. .... 38:—
- Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fjördomar* av Brita Egardt .... 40:—
- Väderkvarnar och vattenmøllor* av Sven B. Ek ..... 45:—
- Kalmar. Karolinska borgarhus i sten* av Manne Hofrén ..... 44:—
- Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering* av Sander Rosén 10:—
- Herdar och husdjur* av Mátyás Szabó 34:—
- Studier i svenskt replageri* av Allan Nilson ..... 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström ..... 7:—
- Bruksherrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow ..... 45:—
- Gunnar Olof Hyllén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus 20:—
- Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94* av Anders Fahlbeck .. 5:—
- Ernst och Mimmi* av Per Wästberg 38:—
- Skogslapparna* av Ernst Manker .. 120:—
- Die Geschichte des schwedischen Pfluges* av Ragnar Jirlow ..... 38:—
- Lapparnas heliga ställen* av Ernst Manker ..... 100:—
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspolska* av Mats Rehnberg ..... 7:—
- Smycken i svensk ägo* ..... 24:—
- Skansens örtagård/Skansens herb garden* av Gösta Berg och Lisa Bauer ..... 12:—
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk ..... 34:—
- Gårdiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom romantikens klassicism* av Sten Lundwall ..... 40:—
- Alberget och Oakhill på Djurgården* av Martin Olsson ..... 62:—
- Kring en lotsgårds historia* av Ragnar Wirsén ..... 34:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg ..... 48:—
- Gubbyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Biörnstad. ... 20:—
- Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* av Filip Hultblad ..... 60:—, inb. 75:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torsselius tapetmålarkbok* redigerad av Sigurd Wallin ..... 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren ..... 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska museet* av Sigurd Wallin ..... 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg ..... 9:—

Fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1971

Tema: Barnets värld

Pris inkl. moms 28: 25

”Fataburen från Nordiska museet och Skansen är alltid en värdefull uppslagsbok i svensk kulturhistoria. Och i år också ett stort och märkligt socialreportage som sveper från hedna tid till 1900.”

Ven Nyberg i Svenska Dagbladet

Folkdräkter

av Anna-Maja Nylén

Pris inkl. moms 58: 50

”Den nya boken har blivit en synnerligen vacker och tilltalande volym i det yttre och innehållsligt har den blivit till en verklig handbok i detta fascinerande ämne till glädje och nytta för biblioteken, för hemslöjds- och hembygdsföreningar, för folkdans- och spelmanslag och för alla som lagt sig vinn om vården av detta rika kulturarv, som mer än mångt annat speglar svensk tradition när den varit som bäst och festligast.”

Manne Hofrén i Barometern